

Studia Językoznawcze **22** tom

Synchroniczne i diachroniczne
aspekty badań polszczyzny

Szczecin 2023

Komitet Redakcyjny

dr hab. Adrianna Seniów, prof. US (redaktor naczelna)
dr hab. Tomasz Szutkowski prof. US (sekretarz redakcji)

Rada Naukowa

prof. dr hab. Natalia Gagarina (Berlin – Niemcy)
prof. dr hab. Neda Pintarić (Zagrzeb – Chorwacja)
prof. dr hab. Simón José Suárez Cuadros (Granada – Hiszpania)
prof. dr hab. Harry Walter (Greifswald – Niemcy)
prof. dr hab. Mirosława Białoskórska (Szczecin)
prof. dr hab. Andrzej Dyszak (Bydgoszcz)
dr hab. Dorota Kozaryn prof. US (Szczecin)
dr hab. Leonarda Mariak prof. US (Szczecin)
prof. dr hab. Elżbieta Umińska-Tytoń (Łódź)
prof. Koji Morita (Tokyo – Japonia)

Lista recenzentów znajduje się na stronie www.wnus.usz.edu.pl/sj

Redakcja językowa | Jadwiga Hadryś

Korekta | Paulina Kaczyńska-Domagalska

Opracowanie graficzne i skład | Wiesława Mazurkiewicz

Adres redakcji

Instytut Językoznawstwa, Uniwersytet Szczeciński
71-065 Szczecin, al. Piastów 40b
e-mail: studia.jezykoznawcze@usz.edu.pl

Wersja papierowa jest wersją pierwotną

Elektroniczna wersja czasopisma jest dostępna na stronie www.wnus.usz.edu.pl/sj

CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities)

CEEOL (The Central and Eastern European Online Library)

ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities)

EBSCO oraz BazHum

© Copyright by Uniwersytet Szczeciński, Szczecin 2023

ISSN (print): 1730-4180 | ISSN (online): 2353-3161

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego

Wydanie I. Ark. wyd. 7,0. Ark. druk. 6,9. Format B5. Nakład 59 egz.

Spis treści

Katarzyna Dziwirek	
<i>Wola</i> and <i>wolność</i> in Polish	5–15
Weronika Gocłowska	
Kontekstualizacja użycia nazwy <i>barszcz ukraiński</i> w mediach społecznościowych po 24 lutego 2022 roku	17–27
Monika Jabłońska	
Kilka uwag o zmianach znaczeniowych słowa <i>dieta</i> w języku polskim	29–40
Beata Kiszka-Pytel	
Wokół stołu... – kilka uwag o dawnym słownictwie związanym ze spożywaniem posiłków zachowanym w śląszczyźnie	41–52
Bartłomiej Koziół	
Refleksja o językoznawstwie kognitywnym w ujęciu humanistycznym i o naukowym aspekcie interdyscyplinarnym	53–67
Dorota Orsson	
Tandemowa edukacja językowa dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Niemiecki i polski jako język obcy – założenia projektu	69–77
Anna Paluszak-Bronka	
Nazwy wybranych metod leczenia (związanych z humoralną koncepcją patogenezy) na podstawie rękopiśmiennego poradnika medycznego Józefa Zmijewskiego	79–94
Elżbieta Skorupska-Raczyńska	
Kierunki badań nad językową kreacją świata w tekście literackim – w poszukiwaniu złotego środka?	95–109

KATARZYNA DZIWIREK

ORCID: 0000-0001-9401-2421

University of Washington

dziwired@uw.edu

Wola and *wolność* in Polish

Key words

semantic change, freedom, will

Słowa kluczowe

zmiana znaczenia, wolność, wola

Wola

Słownik języka polskiego defines *wola* as “dyspozycja psychiczna człowieka do świadomego i celowego regulowania swego postępowania, podejmowania decyzji, przyjęcia pewnych postaw a odrzucenia innych”¹ [‘human psychological predisposition for conscious and purposeful regulation of their actions, decision making, adopting some positions while rejecting others.’]. Merriam-Webster defines *will* as “volition, i.e., mental powers manifested as wishing, choosing, desiring or intending”.² Sharing a common Indo-European ancestor, **uel-* ‘to wish, to desire’,³ Polish *wola* and English *will* appear to be near synonyms. This is further supported by common expressions in both languages: *ostatnia wola* ‘last will’, *dobra wola* ‘good will’, *zła wola* ‘ill will’, etc. And yet, *wola*, unlike *will*, appears to have connotations not directly related to intention or wish.

¹ Mieczysław Szymczak, ed., *Słownik języka polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1981), 747.

² Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com>.

³ Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005), 707.

The word *wola* is a Slavic protoword, which exists in all Slavic languages primarily in the meaning of will, but in Russian also in the sense of a particular type of freedom.⁴ Boryś cites the Common Slavic (CS) noun **vol-ja* as the source of *wola* and gives both will and freedom as primary meanings.⁵ He notes that it is related to the CS verb **velěti* ‘to want, to wish’. Długosz-Kurczabowa claims that the meaning of will is primary but that the meaning freedom from taxes is also attested since “the early middle ages”.⁶ Urbańczyk,⁷ however, cites the Lord’s Prayer (1391) as the first written occurrence of *wola*. It gives its meaning as independent, unassisted decision or will (Lat. *voluntas* ‘wish, desire, choice’).

Bwncz thwa wola

Let there be your will (thy will be done)

A related sense of *wola* is intention, agreement, permission, either one’s own (Lat. *proposition*), or another’s (Lat. *mandatum, consensus*).⁸

czom szgrzessyl slq volq

that I sinned with my will (part of General Confession)

Pisano jest o mne, bich vczinil volo twojo, bosze moy.

It is written that I am to do your will, my god.

Czo clouek zabit pana Vancenczef, to ne s ma vola ani rada.

Whatever man killed Sir Vancenczef, it was not with my will nor advice.

Wola in the meaning of freedom or the ability to decide freely (Lat. *licentia, libertas*) is first recorded in *Kazania gnieźnińskie* ‘The Gniezno Sermons’ from 1409. This sense of *wola* can be clearly seen in the following chapter title from a land statute from the fifteenth century:⁹

⁴ Anna Wierzbicka, *Understanding Cultures Through Their Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese* (Oxford: Oxford University Press, 1997), 145.

⁵ Boryś, *Słownik*, 707.

⁶ Krystyna Długosz-Kurczabowa, *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003), 533.

⁷ Stanisław Urbańczyk, ed., *Słownik staropolski* (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 1977–1993), 285. The history of Polish is typically divided into four periods. Pre-literary, until 1136; Old Polish, from 1136, considered to be the probable issue date of the *Bull of Gniezno*, a papal letter written in Latin, but which contains over 400 Polish names, till the turn of the 16th century. This is the beginning of the Middle Polish Period and the beginning of the “golden era” in the history of Polish. Modern Polish is assumed to start at the end of the 18th century. Zenon Klemensiewicz, *Historia języka polskiego* (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961).

⁸ Urbańczyk, *Słownik*, 285.

⁹ *Ibidem*.

O woly y o slvszbie
Of freedom and servitude

It is not clear if the order of attestation of the two meanings is crucial. Writing in the Old Polish Period was done primarily in Latin, thus it could be a mere accident that the use of *wola* in the sense of freedom was not recorded before 1409.

Wola also designated a more specific freedom, namely, tax freedom for a time, or a place free from fees and taxes (Lat. *immunitas*). In this sense, *Wola* or *Wólka* is a very common place name in Poland. According to Gloger *Wola* is found in the name of a settlement for the first time in 1254.¹⁰ According to Wikipedia, *Wola* as a name of a locality or a subdivision (most famously a suburb of Warsaw) can be found in 55 places in Poland.¹¹ There are also numerous towns where *Wola* forms a part of the name: *Żelazowa Wola* (Iron Wola, birthplace of Chopin), *Zduńska Wola* (Stovemaker's Wola, birthplace of St. Maximilian Kolbe), and countless others.¹² Thus, in the Old Polish Period (1136–1500), *wola* has two primary meanings: will/intention and freedom.

The corpus of baroque Polish (KorBa) includes texts from 275 sources written between 1601 and 1772, thus well into the Middle Polish period. Some examples of *wola* in baroque Polish are given below.¹³ Perusing close to 500 examples of *wola* in KorBa I did not come across a single one which meant freedom. Thus, it seems that by the beginning of the seventeenth century *wola* has largely lost the meaning of freedom.

Wy się też woli lmojej nie sprzecząjcie, Ale się raczej zarazem poddajcie.
You too do not oppose my will and surrender at once.

Stanisław Makowiecki, *Relacja Kamieńca wziętego przez Turków w roku 1672*

Jadwiga z wolą się Boską mężnie zgadzając, nie płakała.
Jadwiga, bravely agreeing with God's will, did not cry.

Jan Kwiatkiewicz, *Roczne dzieje kościelne* (1695)

Co to jest rząd Despotyczny? O. Jest ten, gdzie wola Monarchy jest prawem.
What is a despotic government? It is such where the monarch's will is the law.

Dominik Szybiński, *Atlas dziecinny* (1772)

¹⁰ Zygmunt Gloger, *Encyklopedia staropolska* (Warszawa: Drukarnia P. Laskauera i W. Babickiego, 1900–1903).

¹¹ <https://en.wikipedia.org>.

¹² An unofficial survey of native Polish speakers shows that they interpret *wola* in these place names as 'will', that is, they see, e.g. *Zduńska Wola* as a place where a stove maker wished to settle.

¹³ Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich z XVII i XVIII w., <https://korba.edu.pl>.

Before moving on to *wolność* let us consider a few expressions whose relatively high frequency in modern Polish might be contributing to *wola*'s continuing ambiguity. First, the expression *wola boska* 'god's will', which is an exclamation akin to Arabic *inshallah* 'if Allah wills it'. Next, *swawola*, lit. self-*wola*, whose translations include lawlessness, license (bab.la), playfulness, frivolity (context-reverso.pl), frolic, romp, caper, high spirits (pl.glosbe.com). This word seems to closely correspond to Latin *licentia*,¹⁴ implying unrestrained actions driven by one's own will. But while *swawola* has a lighter side hinted at by the translations, *samowola* does not. This is another word that can be translated as self-*wola* and means lawlessness, arbitrariness (diki.pl), willfulness (context-reverso.pl), and anarchy (pl.glosbe.com). It suggests acting according to one's will without consideration for prevailing laws and norms. *Wola boska*, *swawola* and *samowola* evoke the will sense of *wola*, on the other hand *niewola* lit. not-*wola* 'bondage, captivity', *niewolnictwo* 'slavery' and *niewolnik* 'slave' conjure *wola* as freedom.

Freedom in Slavic

The word for freedom common to all Slavs is *svoboda*. It can be found in Polish, Czech, Slovak, Upper and Lower Lusatian, Russian, Ukrainian, and Slovenian. Its variant *sloboda* occurs in Bosnian/Croatian/Montenegrin/Serbian and Belorussian.¹⁵ In Polish, *swoboda* seems to have become semantically specialized and somewhat marginalized quite early on. SSStp does not list it, which is at first quite surprising as it is a Slavic proto word, which has survived till modern Polish.

But given the nature of the Old Polish texts it is perhaps not so shocking after all. Those texts were primarily legal or religious in nature and *swoboda*, which in modern Polish means ease of manner or movement might not be a topic suitable for such writings. In the plural it occurs most often in the phrases *swobody demokratyczne* 'democratic freedoms' and *swobody obywatelskie* 'civic freedoms', concepts which did not exist in the Middle Ages. The corpus of baroque Polish also contains no examples of *swoboda* or *swobodny* and only two examples of *swobodnie* 'with ease'. The limited sense of *swoboda* in Polish is one factor contributing to the rise of *wolność*. In modern Polish, *wolność* appears to be a much more salient concept. In NKJP,¹⁶ *wolność* occurs 10,434 times, while *swoboda* only 1,245 times. The adjective *wolny* is found 25,016 times compared to 5,162 tokens of *swobodny*.

¹⁴ Wierzbicka, *Understanding Cultures*, 126.

¹⁵ Vladimir Orel, "Freedom in Slavic", *Journal of Slavic Linguistics* 5 (1997): 144–149.

¹⁶ NKJP stands for Narodowy Korpus Języka Polskiego ['the National Corpus of Polish']. It contains 240 million words.

Wolność

The modern Polish word for freedom is *wolność*. ‘The Dictionary of Old Polish’ has very little to say about *wolność*. First attested in 1403, *wolność* has two meanings: independence, ability to choose and act according to one’s will/lack of subordination (Lat. *libertas*), and rights and privileges (Lat. *licentia*).¹⁷ Looking at examples in KorBa, we find that in baroque Polish, this word was frequently used about Poland (using the terms *Polska* ‘Poland’, *ojczyzna* ‘fatherland’ and *Rz(ecz)p(os)p(ol)ita* ‘republic’).

Da Bóg fortunne Uprzejmości Waszej starania o dostojęństwo Nasze, i wolność Ojczyzny trafiemy skutki.

Let God render your highness’ efforts for our position and the freedom of the fatherland successful.

Jerzy Sebastian Lubomirski *Jawnej niewinności manifest* (1666)

Jeśliże tedy to jest wolność Rzpltej, jakaż będzie niewola?

If this is the republic’s freedom, what would its enslavement be?

Libera respublica – absolutum dominium – rokosz (1606)

It is also found with regard to taxes and civil rights, in particular the rights and privileges of the *szlachta* landowning social class. The expression *złota wolność szlachecka* variously translated as golden liberty, golden freedoms, nobles’ democracy, or the nobles’ commonwealth, referred to a set of laws governing Poland since the Union of Lublin in 1569 till the third partition of Poland in 1795.¹⁸

[...] *dawszy im wolność wieczną od podatków* [...]

[...] having given them eternal freedom from taxes [...]

Benedykt Chmielowski, *Nowe Ateny*, t. 4 (1756)

Oprócz tego Tatarowie po wielu miasteczkach od dawnych czasów osiedli, i mają swoich obrządków sprawowania wolność.

¹⁷ Urbańczyk, *Słownik*, 291.

¹⁸ The Partitions of Poland were three partitions of the Polish-Lithuanian Commonwealth that took place toward the end of the 18th century and ended the existence of the state, resulting in the elimination of sovereign Poland and Lithuania for 123 years. The partitions were conducted by the Habsburg monarchy, the Kingdom of Prussia, and the Russian Empire, which divided up the Commonwealth lands among themselves progressively in the process of territorial seizures and annexations. (https://en.wikipedia.org/wiki/Partitions_of_Poland). Andrzej Zajączkowski, *Szlachta polska* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1993); Jakub Filonik, “The Polish Nobility’s «Golden Freedom»: On the Ancient Roots of a Political Idea”, *The European Legacy* 20 (2015): 731–744.

Besides, the Tatars have long been settled in many towns and they have the freedom to conduct their rites.

Dominik Szybiński, *Atlas dziecinny* (1772)

Finally, as the following quotes illustrate, *wolność* is seen as an absolute moral value and something that can be given to others.

Co droższego, co słodsze go tu na świecie nad wolność mieć? Niezdrowy to, zarażony człek, komu ten miód gorzkością smakuje, kto o ten miód, gdy mu go wydzierają, nie gniewa się.

What in the world can be dearer and sweeter than beloved freedom. A person to whom this honey tastes bitter, who does not get angry when that honey is taken away from him, is a sick, infected person.

Anonim, *Defensio ac definitio rokoszu* (1606)

Poganie bałwochwalczy psów kotki i ryby i ptaków mieli za Bogów poszanowanie im czynili pokarm dając i na wolność te zwierzęta nierozumne wypuszczając.

Pagan idolaters treated dogs, cats, fish and birds as gods, they respected them, giving them food and letting those dumb animals free.

Joannicjusz Galatowski, *Alkoran Machometów* (1683)

I propose that as the meaning of *wola* tends to shift over time to will (compare the examples from Old Polish to those from baroque Polish), and as *swoboda* becomes less central, Polish speakers needed to come up with a word that meant freedom unambiguously, hence the creation of *wolność*. Why did they need such a word?

Wierzbicka claims that “the moral and public (national) character of the present-day meaning of this word [*wolność*] has developed in the course of the last two centuries, during which Poland’s history was dominated by uprisings, and other forms of struggle for national freedom.”¹⁹ She goes on to say that “In the Polish concept of *wolność*, the public (national) and the individual element are fused together” and that the “word *wolność* clearly reflects the historical experience of a country where the personal fate of an individual was inextricably linked with the fate of the nation.”²⁰ Her explication of the meaning of *wolność* puts country at its core.²¹

¹⁹ Wierzbicka, *Understanding Cultures*, 150.

²⁰ Ibidem, 151.

²¹ Wierzbicka argues very persuasively that the concept of freedom is highly culture specific. She examines Latin *libertas* (no owner), English *freedom* (no boss) and *liberty* (public rights), Russian *svoboda* (no straight jacket) and *volja* (freedom to leave), and Polish *wolność* (national independence).

Wolność

- (a) everyone wants to think something like this:
- (b) when I do something I do it because I want to do it
- (c) not because someone says to me: “you have to do it because I want this”
- (d) it is very bad if people in a country cannot think this
- (e) it is very good if people in a country can think this

I believe that Wierzbicka is right and *wolność* has clear undertones of national independence, but would like to suggest that this link between the national and individual senses was present in the meaning of *wolność* much earlier than “over the past two centuries”. As we have seen in the examples from KorBa the idea of Poland’s freedom was very much a part of the discourse in the 17th and 18th centuries.

Wolny

I believe that another reason for *wolność* to arise has to do with the adjective *wolny*. This adjective has always meant free and as *wola*’s freedom meaning was waning and *swoboda* and *swobodny* shifted, *wolny* needed another noun to correspond to.

Wolny, whose first attested occurrence is from 1401,²² means “free” in several different senses, such as having personal freedom, independent (Lat. *liber*). For example, *wolny pan* ‘free lord’, a feudal title (Germ. *Freiherr*, Lat. *Dominus liber*), meaning a person who was not tied to land. It also means free in the sense of unmarried and free in the sense of unconstrained or not having to be paid for such as *as volna droga* ‘free road’, i.e., without tolls:²³

Ya mam lowysko wolne z moych othcow.
I have free (access to) hunting grounds from my ancestors.

We find many examples of *wolny* in that sense in baroque Polish as well.²⁴

Wojewoda, przysięgłszy z drugimi ichmości, wolny ma pas przejazdu w tamte strony.
The provincial governor having sworn with others, has free access to those areas.

Jan Sobieski, *Listy do Marysienki* (1665–1683)

²² Urbańczyk, *Słownik*, 292.

²³ Ibidem.

²⁴ <https://korba.edu.pl>.

Biały Bór [...] w którym jako i w innych: to jest Grzegorzowskich jako i Dąbrowskich pozwala się wolny wrąb.

The White Forest, in which as in others [...] free logging is allowed.

Inwentarze dóbr biskupstwa chełmińskiego (1723–1747)

About people, *wolny* can mean freed from something, usually sins, rent or taxes.²⁵

Day aby pomoczo myloserdza twego wspomoszeny y tesz od grzecha bylybychoom wolny.

Let it be so that supported by the help of your mercy I would be free of sin.

Tedy synovye są wolny od czynszu.

Thus, the sons are free from rent.

About people, specifically about peasants, *wolny* means residing on the territory that has been freed from taxes, and about lands, it means used for a time without payments to the court. For example, *wolne dobro* ‘property received under fief law’. Finally, *wolny* can also mean freely given, often when referring to tithes. Thus, the adjective encapsulates various aspects of freedom and not of will.²⁶

Conclusions

In this paper I argued that reasons for the rise of *wolność* in Polish were both linguistic and extralinguistic. The original Common Slavic words for freedom specialized: *wola* came to mean primarily will and *swoboda* ease and thus there was a need for a word which meant freedom. Also, the adjective *wolny*, which always referred to freedom and never to will, needed a noun to correspond to. The extralinguistic factors have to do with Poland’s geopolitical situation. Being sandwiched between two strong neighbors Germany and Russia Poland’s freedom has often seemed precarious, while at the same time being seen as something of great importance to Poles and thus requiring a name of its own. Hence *wolność* and its strong connotations of national independence.

²⁵ Ibidem.

²⁶ Other meanings mentioned in *Słownik staropolski* [‘The Dictionary of Old Polish’] include lonely, deserted, uncontrollable and neither hot nor cold.

Postscript: an interesting journey of *wolny*

In modern Polish, *wolny* is used in new contexts, such as *wolny czas* ‘free time’, *wolny rodnik* ‘free radical’, *rzut wolny* ‘free throw’, *wolny strzelec* ‘freelancer’, etc. All of those uses are, I believe, derivable from *wolny*’s original sense of free. It is harder to account for the fact that *wolny* has come to mean ‘slow’ in modern Polish. ‘The Dictionary of Old Polish’ does not cite it as one of *wolny*’s meanings. It does cite the adjective *powolny*, which now also means ‘slow’, but gives its meaning as ‘acting according to someone’s will, obedient, submissive’.

As far as I was able to ascertain the Old Polish adjective for slow was *leny*.²⁷ It was most likely related to *leniwy*, CS **lěnbъ*,²⁸ meaning lazy, dilatory, indolent, sluggish. While *leniwy* ‘lazy’ is a word in modern Polish (and in many Slavic languages),²⁹ no trace remains of *leny*.

Plungian and Rakhilina discuss the origins of speed adjectives in Slavic.³⁰ They note that “from a historical point of view adjectives that express HIGH SPEED represent a rather homogeneous class which appears to have two main sources: (A) Prototypically HIGH SPEED situations of rapid physical motion, and, by metonymy, (B) prototypically ‘quick’ agents in habitual situations.”³¹ They go on to say that

as far as agents are concerned, the metaphorical strategies that apply to HIGH VS. LOW SPEED are rather different, at least for Russian. Human qualities are used to express ‘slow’ less frequently (cf. *lenivyj* ‘lazy’, *sonnyj* ‘sleepy’). This meaning is more often represented by words that express the general physical qualities of non-human referents. [...] However, there is a much larger set of non-anthropocentric metaphors for ‘slow’. In particular, in the Slavic languages this meaning is expressed by roots such as *mal-* ‘small’ *vol-* ‘free, loose’, and, less often, *tix-* ‘quiet’ and *leg-* ‘light’. In Czech, Polish and Ukrainian these roots derive adverbs used primarily to express ‘slow’, cf. Cz. *pomalú* ‘slowly’; Pol. *powoli*, *wolno*, *pomalú* ‘slowly’; Ukr. *povilno*, *povoli*, *pomalú*.³²

Plungian and Rakhilina do not explain why roots such as *mal-* and *vol-* serve as the basis for ‘slow’ expressions.³³ *Mal-* ‘small, little’ seems to make intrinsic sense, as something that is happening ‘by little’ can be seen as happening slowly. *Vol-* ‘free, loose’ does not have such intuitive explanation. I propose that Polish *powoli* derives not from *wolny* ‘free’, but from *wola* in the sense of will and thus is at its core anthropocentric. That is,

²⁷ Urbańczyk, *Słownik*, 23.

²⁸ Boryś, *Słownik*, 284.

²⁹ Russian *lenivyj*, Belarussian *ljanivy*, Ukrainian *leđačij*, Slovak *lenivy*, Czech *liny*, Croatian, Bosnian *lijen*, Serbian *lenij*, Bulgarian *mъrzeliv*, Macedonian *mъrzlivi*.

³⁰ Vladimir Plungian, Ekaterina Rakhilina, “Time and Speed: where do speed adjectives come from?”, *Russian Linguistics* 37 (2013).

³¹ *Ibidem*, 352.

³² *Ibidem*, 355.

³³ Plungian, Rakhilina, “Time and Speed”.

as Old Polish *leny* became extinct and *leniwy* became increasingly specialized and human centered, *po woli* ‘according to (one’s) will’ (thus perhaps unhurriedly or in one’s own time) began to be used in the sense of slow. Thereafter the adjective *powolny* shifted its meaning from obedient and submissive to ‘slow’ and eventually became shortened to *wolny*. In contemporary Polish both *powolny* and *wolny* (in one of its senses) mean slow.

References

- Bańkowski, Andrzej. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- Brückner, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 1970.
- Długosz-Kurczabowa, Krystyna. *Nowy słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Filonik, Jakub. “The Polish Nobility’s «Golden Freedom»: On the Ancient Roots of a Political Idea”. *The European Legacy* 20 (2015): 731–744.
- Gloger, Zygmunt. *Encyklopedia staropolska*. Warszawa: Drukarnia P. Laskauera i W. Babickiego, 1900–1903.
- Inhatowicz, Ireneusz, Antoni Mączak, Benedykt Zientara, Janusz Żarnowski. *Spoleczeństwo polskie od X do XX wieku*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1988.
- Klemensiewicz, Zenon. *Historia języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961.
- Orel, Vladimir. “Freedom in Slavic”. *Journal of Slavic Linguistics* 5 (1997): 144–149.
- Plungian, Vladimir, Rakhilina Ekaterina. “Time and Speed: where do speed adjectives come from?”. *Russian Linguistics* 37 (2013): 347–359.
- Szymczak, Mieczysław, red. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1981.
- Urbańczyk, Stanisław, red. *Słownik staropolski*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossoli-num, 1977–1993.
- Wierzbicka, Anna. *Understanding Cultures Through Their Key Words. English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford: Oxford University Press, 1997.
- Zajączkowski, Andrzej. *Szlachta polska*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper, 1993.

Web resources

- https://en.wikipedia.org/wiki/Partitions_of_Poland.
- KorBa. Elektroniczny Korpus Tekstów Polskich z XVII i XVIII w. <https://korba.edu.pl>.
- Narodowy Korpus Języka Polskiego. <http://nkjp.pl>.
- Wikipedia. <https://en.wikipedia.org>.

Dictionaries

- bab.la.
- context-reverso.pl.
- diki.pl.
- Merriam-Webster, <https://www.merriam-webster.com>.
- pl.glosbe.com.

Wola i wolność w języku polskim

Streszczenie

W artykule zostały zanalizowane powody, dla których w języku polskim powstał termin *wolność*, mimo że istniały dwa inne słowiańskie prasłowa o podobnym znaczeniu: *swoboda* i *wola*. Autorka artykułu uważa, że słowo to było potrzebne z powodu zmian semantycznych *swobody* i *woli*, a jego ostateczne znaczenie ukształtowało się na podstawie pozalingwistycznych uwarunkowań geopolitycznych. W języku polskim prasłowiańska *wola* z czasem zaczęła oznaczać głównie intencję, natomiast *swoboda* – lekkość, łatwość, brak skrupowania, brakowało więc słowa, które jednoznacznie odnosiłoby się do koncepcji autonomii, niezależności itp. Również zmiana znaczenia *woli* sprawiła, że przymiotnik *wolny*, który choć stworzony od tego samego rdzenia, od zawsze znaczył ‘autonomiczny’, a nie ‘wolicjonalny’, potrzebował korespondującego rzeczownika. Wydarzenia historyczne (rozbiory, wojny) spowodowały, że z czasem *wolność* zaczęła nabierać znaczenia narodowej suwerenności i niezależności. Artykuł jest oparty na badaniach korpusowych.

Wola and wolność in Polish

Summary

This paper considers two Polish words: *wola* ‘will’ and *wolność* ‘freedom’ and, more tangentially, their Slavic counterparts. In English, the two words are morphologically quite distinct and thus also seem distinct conceptually. The two Polish terms are clearly morphologically related and there are contexts in which *wola* does still mean freedom, though not vice versa. The main question I want to focus on here is why did Polish need the word *wolność* when it had *wola* as well as *swoboda*, another Slavic proto word which means freedom.

Cytowanie

Dziwirek, Katarzyna. „*Wola and wolność in Polish*”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 5–15. DOI: 10.18276/sj.2023.22-01.

WERONIKA GOŁOWSKA

ORCID: 0009-0004-1647-8049

Uniwersytet Szczeciński

weronika.gocłowska@usz.edu.pl

Kontekstualizacja użycia nazwy *barszcz ukraiński* w mediach społecznościowych po 24 lutego 2022 roku*

Słowa kluczowe

leksyka, kulinaria, media społecznościowe

Keywords

lexis, cuisine, social media

Wstęp

Kulinaria odgrywają ważną rolę w kształtowaniu kulturowej tożsamości każdego narodu, z tego powodu stanowią temat od lat zgłębiany przez naukowców z różnych dziedzin wiedzy. Wartość poznawcza kultury kulinarnej dla historii, tradycji, obrazowania przemian społeczno-kulturowych jest nieoceniona. Autorzy opracowania *Polska i świat przez kuchnię. Studia o dziedzictwie kulinarnym* stwierdzają m.in.: „Zainteresowanie dziedzictwem kulturowym powoduje, że traktujemy kulinaria jako jego część, fragment naszej tożsamości. Możemy je zatem kwalifikować jako część dziedzictwa zarówno materialnego (sprzęty, zastawy), jak i niematerialnego (receptury)¹. Wszak stół i wszystko, co na nim i wokół

* Artykuł napisany pod kierunkiem dr hab. Leonardy Mariak prof. US.

¹ Anna Kamler, Dorota Pietrzekiewicz, Katarzyna Seroka, *Polska i świat przez kuchnię. Studia o dziedzictwie kulinarnym* (Warszawa: Grupa Cogito, 2018), 7.

niego, pokazuje przemiany, jakim ulegała kultura życia codziennego zasiadających przy nim ludzi”².

W przypadku Ukraińców to właśnie barszcz ma bogatą historię i przenika się z dziejami tej narodowości, jak żaden inny element kultury. Zupa na zakwasie buraczanym jest ściśle związana z kulturą Ukrainy, nie tylko kulinarną.

Celem niniejszego artykułu jest próba pokazania, w jaki sposób rzeczywistość społeczno-polityczna (tj. agresja Rosji na Ukrainę) wpłynęła na konotacje i nacechowanie nazwy *barszcz ukraiński*. Materiał badawczy pozyskałam z publikacji, które ukazały się w mediach społecznościowych (głównie na dawnym Twitterze oraz dodatkowo na Facebooku i Instagramie) od momentu wybuchu wojny do początku lipca 2022 roku. Wybór tych źródeł jest uzasadniony z tego względu, że media społecznościowe są najczęściej wybierane przez internautów do komentowania istotnych wydarzeń oraz reagowania na bieżące trendy. Ważnym czynnikiem determinującym wybór medium była forma publikowanych tam wypowiedzi – charakteryzują się one lapidarnością, zwięzłością informacji, brakiem ograniczeń w ujawnianiu emocji autorów. Przegląd postów, komentarzy i odpowiedzi zamieszczanych na profilach społecznościowych ukazał wielość kontekstów związanych z nazwą *barszcz ukraiński*. Zgromadzony materiał liczy ok. 600 różnych kolokacji nazwy.

Nazwa *barszcz* w źródłach leksykograficznych i innych tekstach kultury – przemiany znaczeniowo-strukturalne

Przed przystąpieniem do analizy zebranego materiału konieczne jest omówienie funkcjonowania nazwy *barszcz* (oraz *barszcz ukraiński*) w polszczyźnie od czasów najdawniejszych do współczesności. Badania te pozwoliły przyjrzeć się historii tego leksemu i określić jego znaczenia podstawowe. W tym celu wykorzystane zostały źródła leksykograficzne i teksty kultury, jak książki kucharskie czy poradniki, dokumentujące istnienie tej nazwy w języku oraz zmiany, które dokonały się w obrębie jej znaczenia i struktury.

Z kwerendy *Słownika prasłowiańskiego* Franciszka Sławskiego³ i *Słownika etymologicznego języka polskiego* Wiesława Borysia⁴ wynika, że leksem *barszcz* (*br̥ščь*) wywodzi się z prasłowiańszczyzny i, zgodnie z definicjami zawartymi w obu źródłach, hasło ma głównie znaczenie botaniczne – roślina z gatunku *Heracleum sphondylium*. Sławski oraz Boryś notują ponadto drugie znaczenie: o charakterze kulinarnym. Z informacji podawanych przez oba słowniki wynika, że do XV wieku *barszcz* był potrawą wykonywaną z liści *Heracleum*. Ewolucję znaczeniową *barszczu* w kierunku od nazwy botanicznej do kulinarnej

² Tamże, 5.

³ Franciszek Sławski, red., *Słownik prasłowiański*, t. 1 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974), 422.

⁴ Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005), 22.

poświadcza *Słownik polszczyzny XVI wieku*⁵, gdzie hasło *barszcz* pojawia się w znaczeniu botanicznym, znanym z poprzednich źródeł (roślina oraz składnik leków), ale także po raz pierwszy w znaczeniu kulinarnym, jako: ‘potrawa z rośliny o nazwie „barszcz” lub z zakwaszonej mąki (inaczej „żur”)’.

Odnotowano tu także, niepoświadczone w innych źródłach leksykograficznych, znaczenie: ‘nazwisko’. W *Słowniku polszczyzny XVII i początku XVIII wieku* – hasło *barszcz* ma dwa znaczenia: pierwsze to ‘roślina’, drugie – ‘potrawa „barszcz” gotowana na zakwasie z mąki lub z liści rośliny „barszcz”’⁶. Definicje leksemu *barszcz* zawarte w XIX-wiecznych źródłach leksykograficznych, takich jak *Słownik języka polskiego*⁷ Samuela Bogumiła Lindego i tzw. *Słownik warszawski*⁸, odnotowują poświadczone we wcześniejszych słownikach znaczenia botaniczne oraz kulinarne. Przy czym w znaczeniu kulinarnym po raz pierwszy oba źródła podają wśród składników zupy buraki ćwikłowe. Co więcej, dominującym znaczeniem hasła *barszcz* w przywołanych leksykonach jest zupa z buraków, dopiero później wymienione są pierwotne znaczenia: ‘zupa z liści barszczu’ oraz ‘zupa na zakwasie z mąki’.

Ciekawą sytuację, w kontekście specjalizowania się znaczenia kulinarnego leksemu *barszcz*, obserwujemy w *Słowniku warszawskim*, a zwłaszcza w *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego⁹. W pierwszym ze źródeł hasło *barszcz* zostało zdefiniowane jako ‘zupa w czterech wersjach: barszcz burakowy, biały, żurowy, ze śmietaną, barszcz z rurą (czyli ‘z kością wołową)’¹⁰. Z kolei Doroszewski jako pierwszy wyodrębnia osobne jednostki hasłowe dla różnych rodzajów potrawy. Taki sposób leksykograficznego opracowania wymienionych jednostek może świadczyć o specjalizacji znaczenia kulinarnego, na co wskazują przydawki *czerwony*, *biały* i *ukraiński*. Zgodnie z definicjami:

- *Barszcz czerwony* to ‘zupa z buraków ćwikłowych’,
- *Barszcz biały* to ‘żurek’, tj. ‘zupa na zakwasie z chleba lub mąki’,
- *Barszcz ukraiński* to ‘barszcz czerwony gotowany z drobno krojonymi warzywami’.

Natomiast hasło *barszcz* ma tu tylko znaczenie ogólne: ‘zupa na zakwasie’¹¹. *Współczesny słownik języka polskiego PWN*¹² przejmując w niemal identycznej formie zawarte w słowniku Doroszewskiego hasła słownikowe i ich definicje.

⁵ Stanisław Bąk, Franciszek Peplowski, red., *Słownik polszczyzny XVI wieku*, t. 2 (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967), 15.

⁶ Włodzimierz Gruszczyński, red., *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, dostęp 15.09.2022, <https://sxvii.pl/#>.

⁷ Samuel Bogumił Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 1 (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1951), 59.

⁸ Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki, red., *Słownik języka polskiego*, t. 1 (Warszawa: nakł. prenumeratorów, 1900), 100.

⁹ Witold Doroszewski, red., *Słownik języka polskiego*, dostęp 26.09.2022, <https://doroszewski.pwn.pl/>.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

¹² *Słownik języka polskiego*, dostęp 26.09.2022, <https://sjp.pwn.pl>.

Oprócz źródeł leksykograficznych ważne wskazówki co do znaczenia nazwy *barszcz* znajdujemy w dawnych książkach kucharskich. Z zawartych w nich informacji wiemy, że istniało wiele wariantów barszczu jako zupy przygotowywanej na zakwasie. Pierwsza polska książka kucharska *Compendium Ferculorum albo zebranie potraw*¹³ Stanisława Czernieckiego z 1683 roku odnotowuje dwie nazwy: *barszcz królewski* – ‘obfita, bogata zupa’, a także *barszcz ze śledziem* – ‘zupa z dodatkiem ryby’. Z przepisów wynika, że obie potrawy przygotowywano na zakwasie mącznym, nie buraczanym. Późniejsze, pochodzące z połowy XIX wieku, książki i poradniki kulinarne, jak np. *365 obiadów* Lucyny Ćwierczakiewiczowej¹⁴ czy *Gospodyni Litewska* Anny Ciundziewickiej¹⁵, zawierają liczne przepisy na zupy gotowane na bazie zakwasu buraczanego. W 1909 roku w *Uniwersalnej książce kucharskiej*¹⁶ Maria Ochorowicz-Monatowa jako pierwsza podała przepis na *barszcz ukraiński*, czyli bogatą i pożywną zupę z buraków.

Przedstawione tu dane leksykograficzne dowodzą ewolucji znaczeniowej nazwy *barszcz* od botanicznej do kulinarnej. Nazwa analityczna *barszcz ukraiński* została poświadczona dopiero w XX-wiecznych książkach kucharskich, natomiast leksykograficznie po raz pierwszy udokumentował ją W. Doroszewski w *Słowniku języka polskiego*.

Konteksty z nazwą *barszcz ukraiński* w mediach społecznościowych po wybuchu wojny w Ukrainie

Po 24 lutego, w ciągu pierwszego miesiąca od wybuchu konfliktu zbrojnego, tylko w dawnym serwisie Twitter ukazało się ponad 500 różnych kolokacji poświadczających użycie nazwy *barszcz ukraiński*¹⁷. Wyraźnie częstsza jest też obecność nazwy oraz hasztagu *#barszczukraiński* w innych serwisach, jak Instagram czy Facebook. Agresja Rosji na Ukrainę nie tylko zwiększyła częstotliwość ukazywania się nazwy *barszcz ukraiński* w postach internetowych, ale też nadała tej nazwie nowe znaczenie, które zaczyna wykraczać poza konotacje typowo kulinarne. Analiza zgromadzonego materiału pokazuje, że

¹³ Stanisław Czerniecki, *Compendium ferculorum albo Zebranie potraw* (Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2009), 157.

¹⁴ Lucyna Ćwierczakiewiczowa, *365 obiadów* (Warszawa: Wydawnictwo Nowy Świat, 2009), 13–14.

¹⁵ *Gospodyni litewska czyli Nauka utrzymania porządku domu i zaopatrzenia go we wszystkie przyprawy, zapasy kuchenne, apteczkowe i gospodarskie, tudzież hodowania i utrzymania bydła, ptactwa i innych żywiołów* (Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1882), 234. Poradnik został wówczas wydany anonimowo.

¹⁶ Marja Ochorowicz-Monatowa, *Uniwersalna książka kucharska: z ilustracjami i kolorowymi tablicami odznaczona na wystawach higienicznych w Warszawie w roku 1910 i 1926: przeszło 2200 skromnych i wytwornych przepisów gospodarskich i kuchennych z uwzględnieniem niezbędnych warunków odpowiedniej diety, codziennej higieny oraz kuchni jarskiej* (Poznań: Kurpisz, 2002), 130.

¹⁷ https://twitter.com/search?q=barszcz%20ukraiński%20ukrai%C5%84ski%20until%3A2022-03-31%20since%3A2022-02-24&src=typed_query&f=live, dostęp 25.09.2022 – link zawiera wszystkie analizowane w wybranym okresie wpisy w serwisie Twitter.

barszcz staje się potrawą-symbolem walczącego narodu ukraińskiego oraz symbolem solidarności osób wspierających Ukraińców w tej walce. Warto np. zwrócić uwagę na ironiczny komentarz użytkownika Fizza Propheta¹⁸, który w ten sposób skomentował opieszałość Zachodu w niesieniu pomocy Ukrainie: „Działania są planowane na godzinę 15:00 czasu brukselskiego, następnie sztab generalny NATO spotka się na obiedzie, gdzie zostanie podany barszcz ukraiński jako stanowczy sprzeciw wobec działań Rosji”¹⁹.

Ironiczno-gorzkie nacechowanie ma też odpowiedź, w której użytkownik Jan Fenek wskazał, że w sytuacji inercji Niemiec, najlepszą bronią na pokonanie Putina będzie zjedzenie barszczu: „Jutro Angela wespół z Scholzem publicznie zjedzą barszcz ukraiński i po tym Putin już się nie podniesie”²⁰.

Poza tym, że nazwa *barszcz ukraiński* występuje w kontekstach poświęconych wydarzeniom społeczno-politycznym, pojawia się także w postach wyrażających sympatię zwykłych Polaków wobec narodu ukraińskiego, np. „Córka uznała, że w ramach solidarności z Ukrainą jemy dziś na obiad barszcz ukraiński”²¹ czy też: „Żadnych ruskich pierogów. Od dziś tylko barszcz ukraiński i sałatka polska”²². Warto wspomnieć w tym miejscu o poście blogerki Ullenki, w którym autorka udostępniła swój przepis na barszcz i nazwała go *UKRAIŃSKO-POLSKĄ ZUPĄ POKOJU*. Określenie spotkało się z szerokim (i głównie pozytywnym) odzewem ze strony jej obserwatorów²³.

Wyrazem solidarności Polaków z walczącym narodem ukraińskim są posty, których autorzy zachęcają do tego, by zmieniać nazwy produktów kulinarnych. Zwłaszcza częste były komentarze postulujące zmianę nazwy *pierogi ruskie* na *pierogi ukraińskie* lub *pierogi z ziemniakami i serem*²⁴. Do zmiany nazw zachęcały także lokale gastronomiczne, np. na paragonie z restauracji XY zamiast nazwy *barszcz ukraiński* zapisano: *Putin idi na chuj borszcz*²⁵. W geście solidarności z Ukrainą polscy internauci deklarowali, że będą gotować tylko barszcz ukraiński zamiast pierogów ruskich, np. „Nie będę już jeść ruskich pierogów. Do odwołania!”. Deklaracje te spotykają się z odpowiedziami: „Ja jem codziennie barszcz ukraiński”²⁶, „barszcz ukraiński to bardzo dobra zupa”²⁷. Informacja na temat

¹⁸ *Fizz Prophet*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/d1DuM1SSm3/status/1496803397957308418>.

¹⁹ Wszystkie cytaty w niniejszym opracowaniu zostały przywołane w oryginalnej formie pod względem ortograficznym i graficznym.

²⁰ *Jan Fenek*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/JanFenikowski/status/1496951725630148613>.

²¹ *Anna*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/10poco/status/1496814917323743236>.

²² *Ewa*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/EwaCh67/status/1497447813738868739>.

²³ *Ulenka*, dostęp 25.09.2022, <https://www.facebook.com/Ulenka/posts/pfbid041DJKSSQaPvhMKN52Y22iwNfPxHr3Gpj7ek1MsVPTpFEx2WHZED2mAmkQ2moeqndI> – link prezentuje wpis oraz odnoszące się do niego komentarze obserwatorów blogerki.

²⁴ Zwolenników i przeciwników zmiany nazw było tak dużo, że temat zasługuje na osobny artykuł.

²⁵ *Iwona Krzystyniak*, dostęp 15.09.2022, <https://twitter.com/IKrzystyniak/status/1502566446253199360>.

²⁶ *Tony Manero*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/ManeroSnf/status/1497242248223862786>.

²⁷ *Polski Minarchista*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/MinarchistaPol/status/1497251689967009804>.

bojkotu – „ugotowałem ruskie i wyjechałem”²⁸ – również spotyka się z odpowiedzią: „mogłeś ugotować barszcz ukraiński”.

Część zgromadzonych kontekstów zawiera treści satyryczne. Dużymi walorami humorystycznymi odznacza się np. mem internetowy przedstawiający Putina w piekle, którego diabły zamierzają gotować nie w smole, ale w barszczu ukraińskim²⁹. Prześmiewczy charakter ma komentarz poświęcony Julii Przyłębskiej, której zakazano gotowania prezesowi pierogów ruskich ze względu na ich nazwę, w to miejsce zaproponowano, by przygotowała mu barszcz ukraiński³⁰.

Liczną grupę postów w omawianej ekscerpcji materiału stanowią przykłady użycia nazwy *barszcz ukraiński* w funkcji informacyjnej – o pozornie tylko neutralnym nacechowaniu. Przykłady, o których mowa, w sposób eksplicytny informują o przygotowaniu i spożywaniu tej potrawy. Na przykład: „Na pierwsze danie barszcz ukraiński”³¹, „dzisiaj gotuję barszcz”, „Lancz po bożemu dzisiaj, barszcz ukraiński z pampuchami i sałem”³² itp. Każda z osobna wypowiedź tego typu pełni funkcję informacyjną, ale znaczne nagromadzenie tych komunikatów w krótkim czasie (kilkaset w ciągu niespełna pięciu tygodni) nadaje im charakter hiperboliczny. To z kolei sprawia, że komunikaty tego typu przez swoją wysoką frekwencję stają się znaczące. Zewnętrzna sytuacja polityczna oraz relacje łączące Polaków z Ukraińcami przyczyniły się do tego, że konotacje nazwy *barszcz ukraiński* występujące w analizowanych postach mają charakter w znakomitej większości pozytywny. Zaledwie kilka procent spośród prawie 600 wypowiedzi z użyciem nazwy *barszcz ukraiński* zawiera komentarze antyukraińskie, np. „A czy barszcz ukraiński i mięso mielone nie kojarzy się z rozlewem krwi?”³³, „U mnie teściowa zrobiła barszcz ukraiński... Wyjechałem”³⁴.

O popularności *barszczu ukraińskiego* w internetowej przestrzeni komunikacyjnej po 24 lutego 2022 roku świadczą związki frazeologiczne używane przez internautów w formie zmodyfikowanej, najczęściej jako modyfikacje rozwijające, przez dodanie przymiotnika *ukraiński*. Frazeologizmy – „tani” lub „cienki jak barszcz”, funkcjonują w formach: „tani/cienki jak barszcz ukraiński”. Na przykład: „Dobrze że u nas jest tarcza antyinflacyjna dzięki czemu ceny u nas spadają. Benzyna tania jak barszcz ukraiński”³⁵. Przykładami modyfikacji wymieniającej są: frazeologizm „czerwony jak barszcz ukraiński”, utworzony od podstawy kanonicznej „czerwony jak burak”, użyty we wpisie: „Czy widzieliście czerwonego jak barszcz ukraiński Michela [Macrona]”³⁶, czy też frazeologizm „została z kogoś

²⁸ *Pa Tera!!*, dostęp 9.10.2022, <https://twitter.com/PolskiMudzyn/status/1499498963422044166>.

²⁹ *HAnna Hev*, dostęp 25.09.2022, https://twitter.com/Anna_Hev/status/1498080146607149056.

³⁰ *Johanna*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/Johanna01599062/status/1497630562030428170>.

³¹ *Marcin Mazurowski*, dostęp 3.11.2022, <https://twitter.com/MAMazurowski/status/1497645443198689280>.

³² *Cezary Kaźmierczak*, dostęp 3.11.2022, https://twitter.com/C_Kazmierczak/status/1501566141470236674.

³³ *Bartosz grucha*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/BartoszG1983/status/1499008360494305283>.

³⁴ *Richard Moore*, dostęp 25.09.2022, https://twitter.com/Deo_PL/status/1499851405481365505.

³⁵ *lukasz*, dostęp 3.11.2022, <https://twitter.com/loonely1980/status/1497156354674417664>.

³⁶ *Pan Pas Ratunkowy*, dostęp 27.09.2022, <https://twitter.com/Marek84106373/status/1499063992022712324>.

mokra plama”: „zostanie z niego barszcz ukraiński”³⁷. Dużą ekspresją odznacza się innowacja rozwijająca frazeologizm „odbić się czkawką”, która występuje w postaci: „Żeby się ten barszcz ukraiński czkawką nie odbił”³⁸. W zgromadzonym materiale odnotowano też przykłady użycia nazwy *barszcz ukraiński* w kontekście metaforycznym – „Ukraińcy Barszcz ukraiński Rosjanom zgotują na froncie”.

Ważnym wydarzeniem, które wpłynęło na funkcjonowanie i konotacje nazwy *barszcz ukraiński*, było wystąpienie rzeczniczki rosyjskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Marii Zacharowej 8 kwietnia 2022 roku. Wypowiedź wzbudziła wiele kontrowersji i odbiła się szerokim echem na świecie. Historyk Bartłomiej Gajos skomentował to wydarzenie na swoim twitterowym profilu: „Musiałem trzy razy odsłuchać. Maria Zacharowa barszcz ukraiński podaje jako przykład ekstremizmu, nazizmu i ksenofobii, bo chcieli, żeby barszcz ‘należał do kogoś jednego, do jednego narodu, żeby gospodyni nie mogła przygotować go po swojemu’”³⁹. Kolejni internauci w swoich komentarzach na temat wypowiedzi rzeczniczki zamieszczali treści w różny sposób dezawuuujące ją i jej wystąpienie, np. kiepski żart, absurd – „Zacharowa odleciała”⁴⁰ lub „przesadziła z procentami”⁴¹. Nie zabrakło komentarzy silnie nacechowanych ekspresywnie, wyrażających negatywne emocje piszących. Zdarzały się również wypowiedzi sarkastyczne, jak: „Zacharowa ten barszcz ukraiński to przesoliła”⁴² albo: „Weźcie se ten przepis i dajcie tym ludziom żyć. Co za patologiczna propaganda”⁴³. Znamienny jest fakt, że żaden z analizowanych postów nie zawierał pozytywnej oceny wypowiedzi Marii Zacharowej.

Na zakończenie podjętych tu rozważań warto wspomnieć o jeszcze jednym wydarzeniu, które miało wpływ na funkcjonowanie nazwy *barszcz ukraiński* w przestrzeni internetowej. Mowa o wpisaniu 1 lipca 2022 roku „Kultury gotowania barszczu ukraińskiego” na listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego Wymagającego Pilnej Ochrony przez komitet UNESCO. Jedną z pierwszych osób, które zwróciły uwagę na konieczność wpisania barszczu na tę listę, był ukraiński szef kuchni i celebryta, Jewhen Kłopotenko. W rozmowie z Polską Agencją Prasową Kłopotenko wyjaśniał, dlaczego podjął się tego zadania: „Zezłościło mnie, że rosyjska propaganda chce zawłaszczyć barszcz ukraiński, dlatego zebrałem 700 stron informacji o nim i przekazałem je do UNESCO”⁴⁴. Zakończony sukcesem proces zaczął się już w roku 2020, a więc na długo przed wybuchem wojny.

³⁷ *Ela Reduch*, dostęp 3.11.2022, <https://twitter.com/EReduch/status/1500879364501635074>.

³⁸ *Marcin*, dostęp 27.09.2022, <https://twitter.com/BigBearMarcin/status/1499640706696110082>.

³⁹ *Bartłomiej Gajos*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/BartłomiejGajos/status/1512343001703632899>.

⁴⁰ *Kresy24.pl*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/semperkresy/status/1512438938589437961>.

⁴¹ *Wojciech Kempa*, dostęp 25.09.2022, https://twitter.com/wojciech_kempa/status/1512409451785072643.

⁴² *Andrzej*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/Andrzej66701532/status/1512417646532255752>.

⁴³ *Żaneta Gotowska*, dostęp 25.09.2022, <https://twitter.com/gotowska/status/1512425755782877194>.

⁴⁴ *Dzieje.pl*, dostęp 27.09.2022, <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/kucharz-ktory-wywalczyl-wpisanie-ukrainskiego-barszczu-na-liste-unesco>.

Analiza komunikatów pojawiających się po 1 lipca pokazuje, że reakcja polskich internautów na informację o wpisaniu barszczu na listę UNESCO była zróżnicowana. Pojawiały się komentarze jednoznacznie pozytywne, dotyczące np. „derusyfikacji barszczu”⁴⁵, lub nawiązujące do kwietniowego wystąpienia rzeczniczki rosyjskiego MSZ: „Ukraiński barszcz wpisany na listę dziedzictwa niematerialnego UNESCO. Zacharowa będzie musiała się znowu napić”⁴⁶. Liczne były także opinie nacechowane negatywnie, drwiące, ironiczne lub wrogie wobec decyzji UNESCO, np.: „To już jest komedia. Putinowi dokopali. Ukraina wywalczyła, że barszcz ukraiński będzie ukraiński”⁴⁷ – czytamy w komentarzu użytkownika o nazwie „ŚMIERĆ WROGOM POLSKI!”.

Podsumowanie

Nazwa *barszcz ukraiński* po rozpoczęciu wojny 24 lutego 2022 roku zaczęła pojawiać się w nowych kontekstach, rozwijając polski dyskurs o wojnie w Ukrainie, co uwidoczniło się bardzo wyraźnie w mediach społecznościowych. Przed wojną znaczenie tej nazwy było przeważnie neutralne, miało charakter informacyjny, odnosiło się do sfery kulinariów. Po rozpoczęciu konfliktu zbrojnego konotacje nazwy *barszcz ukraiński* zmieniły się. Nazwa zaczęła pojawiać się w wypowiedziach o treściach nie tylko kulinarnych, ale także społecznych i politycznych, zmieniło się również jej nacechowanie: z neutralnego na ekspresywne – *in plus* lub *in minus*, w zależności od tego, kto komentował. Pozytywne komentarze pojawiały się w postach osób solidaryzujących się z Ukrainą. Nacechowanie negatywne występowało w komunikatach użytkowników kwestionujących zasadność walki Ukrainy z Rosją.

Transformację znaczeniową nazwy *barszcz ukraiński* w kontekście aktualnych wydarzeń społeczno-politycznych po 24 lutego 2022 roku najlepiej oddają słowa użytkownika AJB na Twitterze: „W czasie wojny nawet zupa staje się polityką”⁴⁸.

Bibliografia

- Bąk, Stanisław, Franciszek Peplowski, red. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. 2. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1967.
- Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- Ćwierczakiewiczowa, Lucyna. *365 obiadów*. Warszawa: Wydawnictwo Nowy Świat, 2009.

⁴⁵ *Historia Fotografiją Pisana*, dostęp 27.09.2022, <https://twitter.com/Jan34733995/status/1542884060678201353>.

⁴⁶ *Małgorzata Machowska*, dostęp 27.09.2022, <https://twitter.com/MałgorzataCM/status/1542846521305174017>.

⁴⁷ *ŚMIERĆ WROGOM POLSKI!*, dostęp 27.09.2022, <https://twitter.com/elina2349/status/1543528518851624962>.

⁴⁸ *AJB*, dostęp 3.11.2022, https://twitter.com/Mr___AJB/status/1543941599922634752.

- Czerniecki, Stanisław. *Compendium ferculorum albo Zebranie potraw*. Warszawa: Muzeum Pałac w Wilanowie, 2009.
- Gospodyni litewska czyli Nauka utrzymania porządku domu i zaopatrzenia go we wszystkie przyprawy, zapasy kuchenne, apteczki i gospodarskie, tudzież hodowania i utrzymania bydła, ptastwa i innych żywiolów*. Wilno: nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1882.
- Kamler, Anna, Dorota Pietrzkiwicz, Katarzyna Seroka. *Polska i świat przez kuchnię. Studia o dziedzictwie kulinarnym*. Warszawa: Grupa Cogito, 2018.
- Karłowicz, Jan, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki, red. *Słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa: nakł. prenumeratorów, 1900.
- Linde, Samuel Bogumił. *Słownik języka polskiego*. T. 1. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1951.
- Ochorowicz-Monatowa, Marja. *Uniwersalna książka kucharska: z ilustracjami i kolorowymi tablicami odznaczona na wystawach higienicznych w Warszawie w roku 1910 i 1926: przeszło 2200 skromnych i wytwornych przepisów gospodarskich i kuchennych z uwzględnieniem niezbędnych warunków odpowiedniej diety, codziennej higieny oraz kuchni jarskiej*. Poznań: Kurpisz, 2002.
- Sławski, Franciszek, red. *Słownik prasłowiański*. T. 1. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1974.

Źródła internetowe

- Doroszewski, Witold, red. *Słownik języka polskiego*. <https://doroszewski.pwn.pl>.
- Gruszczyński, Włodzimierz, red. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. <https://sxvii.pl/#>.
- Słownik języka polskiego*. <https://sjp.pwn.pl>.

Materialy źródłowe

- AJB*. Dostęp 3.11.2022. https://twitter.com/Mr___AJB/status/1543941599922634752.
- Andrzej*. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/Andrzej66701532/status/1512417646532255752>.
- Anna*. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/10poco/status/1496814917323743236>.
- Bartłomiej Gajos*. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/BartłomiejGajos/status/1512343001703632899>.
- Bartosz grucha*. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/BartoszG1983/status/1499008360494305283>.
- Cezary Kazmierczak*. Dostęp 3.11.2022. https://twitter.com/C_Kazmierczak/status/1501566141470236674.
- Dzieje.pl*. Dostęp 27.09.2022. <https://dzieje.pl/dziedzictwo-kulturowe/kucharz-ktory-wywalczył-wpisanie-ukraińskiego-barszczu-na-liste-unesco>.
- Ela Reduch*. Dostęp 3.11.2022. <https://twitter.com/EReduch/status/1500879364501635074>.
- Ewa*. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/EwaCh67/status/1497447813738868739>.
- Fizz Prophet*. <https://twitter.com/d1DuM1SSm3/status/1496803397957308418>.
- Hanna Hev*. Dostęp 25.09.2022. https://twitter.com/Anna_Hev/status/1498080146607149056.
- Historia Fotografii Pisana*. Dostęp 27.09.2022. <https://twitter.com/Jan34733995/status/1542884060678201353>.
- Iwona Krzystyniak*. Dostęp 15.09.2022. <https://twitter.com/IKrzystyniak/status/1502566446253199360>.
- Jan Fenek*. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/JanFenikowski/status/1496951725630148613>.
- Johanna*. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/Johanna01599062/status/1497630562030428170>.
- Kresy24.pl*. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/semperkresy/status/1512438938589437961>.
- lukasz*. Dostęp 3.11.2022. <https://twitter.com/loonely1980/status/1497156354674417664>.
- Małgorzata Machowska*. Dostęp 27.09.2022. <https://twitter.com/MałgorzataCM/status/1542846521305174017>.
- Marcin*. Dostęp 27.09.2022. <https://twitter.com/BigBearMarcin/status/1499640706696110082>.

- Marcin Mazurowski. Dostęp 27.09.2022. <https://twitter.com/MAMazurowski/status/1497645443198689280>.
- Pa Tera!! Dostęp 9.10.2022. <https://twitter.com/PolskiMudzyn/status/1499498963422044166>.
- Pan Pas Ratunkowy. Dostęp 27.09.2022. <https://twitter.com/Marek84106373/status/1499063992022712324>.
- Polski Minarchista. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/MinarchistaPol/status/1497251689967009804>.
- Richard Moore. Dostęp 25.09.2022. https://twitter.com/Deo_PL/status/1499851405481365505.
- ŚMIERĆ WROGOM POLSKI! Dostęp 27.09.2022. <https://twitter.com/elina2349/status/1543528518851624962>.
- Tony Manero. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/ManeroSnf/status/1497242248223862786>.
- Twitter. Dostęp 25.09.2022. https://twitter.com/search?q=barszcz%20ukraiński%20ukrai%C5%84ski%20until%3A2022-03-31%20since%3A2022-02-24&src=typed_query&f=live (link zawiera wszystkie analizowane w wybranym okresie wpisy w serwisie Twitter).
- Ullenska. Dostęp 25.09.2022. <https://www.facebook.com/Ullenska/posts/pfbid041DJKSSQaPvhMKN5Y22iwNfPxHr3Gpj7ek1MsVPTpFEx2WHZED2mAmkQ2moeqndl>.
- Wojciech Kempa. Dostęp 25.09.2022. https://twitter.com/wojciech_kempa/status/1512409451785072643.
- Żaneta Gotowska. Dostęp 25.09.2022. <https://twitter.com/gotowska/status/1512425755782877194>.

Kontekstualizacja użycia nazwy *barszcz ukraiński* w mediach społecznościowych po 24 lutego 2022 roku

Streszczenie

Celem pracy jest wykazanie, jak zmieniały się konotacje i nacechowanie nazwy *barszcz ukraiński* w mediach społecznościowych po wybuchu wojny w Ukrainie. Materiał badawczy objął szeroki zakres postów pojawiających się w różnych serwisach społecznościowych w pierwszych tygodniach trwania agresji rosyjskiej oraz w kwietniu i lipcu 2022 roku (bezpośrednio po wydarzeniach istotnych dla funkcjonowania analizowanej tu nazwy). Media społecznościowe to przestrzeń najczęściej wybierana przez internautów do komentowania ważnych wydarzeń, sytuacji społeczno-politycznej czy reagowania na bieżące trendy. Forma publikowanych tam wypowiedzi jest swobodna, bezpośrednia, lapidarna, pełna emocji nadawców. Dzięki temu analiza zebranych materiałów ukazała wyraźnie transformację znaczeniową od nazwy kulinarnej, stosowanej w funkcji informacyjnej, do nazwy o znaczeniu symbolicznym. Analiza źródeł internetowych została poprzedzona omówieniem funkcjonowania leksemu *barszcz* i nazwy analitycznej *barszcz ukraiński* w polszczyźnie od czasów najdawniejszych do współczesności, co pozwoliło ukazać ewolucję znaczeniową leksemu od nazwy botanicznej do kulinarnej.

Contextualisation of uses of the term *barszcz ukraiński* (Ukrainian borscht) on social media after 24th of February 2022

Summary

The aim of the paper is to show how the connotations and marking of the term *barszcz ukraiński* on social media were changing after the war in Ukraine had started. Research material features a wide spectrum of posts from various social media posted in the first weeks of the conflict and

in April and July 2022 (right after the key events for the functioning of the term under review here). Social media constitute a space that is most frequently chosen by Internet users for commenting on important events and sociopolitical situation or reacting to current trends. The form of social media posts is casual, direct, concise and not stripped of the emotions of those who write them. Because of that, the analysis of the research material clearly shows the transformation of meaning from a culinary term, used in an informational function to a term of a symbolic meaning. The analysis of Internet sources is preceded by a discussion of the functioning of the lexeme *barszcz* (*borcht*) and the analytical term *barszcz ukraiński* in the Polish language starting from the earliest times to the modernity, which allows for the presentation of the evolution of the meaning from a botanical name to a culinary one.

Cytowanie

Gocłowska, Weronika. „Kontekstualizacja użycia nazwy *barszcz ukraiński* w mediach społecznościowych po 24 lutego 2022 roku”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 17–27. DOI: 10.18276/sj.2023.22-02.

MONIKA JABŁOŃSKA

ORCID: 0000-0001-7650-3948

Uniwersytet Warszawski

mm.jablonska@uw.edu.pl

Kilka uwag o zmianach znaczeniowych słowa *dieta* w języku polskim

Słowa kluczowe

zmiana znaczeniowa, odcień znaczeniowy, wariant tekstowy

Keywords

the change of meaning, shade of meaning, textual variant

Wstęp

Polska jest krajem, którego mieszkańcy wykazują obecnie największe, wręcz obsesyjne, zainteresowanie odżywianiem. Skutkuje to większą liczbą użycí słowa *dieta*, o czym świadczą dane wyekscerpowane za pomocą wyszukiwarki Google Trends. Wzrasta też liczba publikacji na temat żywienia¹. Po wpisaniu słowa *dieta* do wyszukiwarki Google w marcu 2021 roku pojawiło się 291 milionów wyników, a już półtora roku później – ponad miliard. Na popularnym portalu społecznościowym (Facebook.pl) istnieje 25 grup skupionych wokół tej tematyki.

Słowo *dieta* jest zapożyczeniem, które od wielu wieków funkcjonuje w języku polskim. Przez ten czas jego znaczenie częściowo się zmieniło. Przybyło też wyrazów, które dookreślają opisywany leksem (np. *wegańska*, *paleo*, *lekkostrawna*).

Celem artykułu jest prześledzenie zmian znaczeniowych wyrazu *dieta* oraz jego funkcjonowania we współczesnej polszczyźnie. Z tego względu konieczne było przeanalizowanie

¹ *Raport Newspoint. Aktywności sportowe i diety Polaków 2018*, dostęp 18.03.2021, <https://www.newspoint.pl/SportPolakow.pdf>.

definicji tego leksemu w różnych słownikach dawnych i współczesnych. Uzupełnieniem tych informacji w odniesieniu do współczesnej polszczyzny była analiza kontekstów zawierających słowo *dieta*. W tym celu wykorzystano teksty znalezione w internecie za pośrednictwem wyszukiwarki Google. Są to głównie przykłady pochodzące z artykułów poświęconych różnym dietom, z forów internetowych oraz ze stron internetowych firm cateringowych.

Dieta w źródłach leksykograficznych

W dawnym języku greckim słowo *dieta* (*diáita*) oznaczało ‘należyty sposób’. Z greki wyraz ten przeszedł do łaciny (*diaeta*), w której przypisywano mu znaczenie ‘styl życia lub sposób odżywiania’², a stamtąd rozprzestrzenił się na współczesne języki europejskie (ang. *diet*, fr. *diète*, hiszp. *dieta*, niem. *Diät*, węg. *diéta*).

Pierwsze polskie publikacje, w których odnotowano leksem *dieta*, to słowniki łacińskie: *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnatum* (SLL) oraz *Słownik polsko-łaciński ze skarbu Księdza Knapiusza* (SPŁ). W pierwszym z nich wyraz ten wystąpił jako hasło łacińskie, w drugim – jako hasło polskie o kształcie *dyieta* i definicji ‘kromność w życiu’.

Hasło *dyjeta* nie występuje w *Słowniku staropolskim*, ale odnotowali je autorzy *Słownika polszczyzny XVI wieku*, przypisując mu dwa znaczenia:

- 1) „umiar w jedzeniu, odżywianie ograniczone do pewnych tylko pokarmów, zalecane dla zachowania lub ratowania zdrowia”;
- 2) „biesiada”.

Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku zawiera odnośniki do korpusu tekstów polskich z tego okresu (KorBa), w którym zgromadzono 58 przykładów użycia leksemu *dieta*. W większości zdań występuje on w pierwszym z wymienionych wyżej znaczeń:

Dyeta zaś (oprocż Medykamentow) naylepsza, ta álbowiem chorobá pochodzi z zbytniego iedzenia potraw grubych.

(https://korba.edu.pl/query_corpus/3/#, dostęp 29.07.2022)

Bywa jednak tak, że znaczenie trudno ustalić mimo kontekstu, ponieważ użyte w nich słowo *dieta* może się odnosić zarówno do biesiady, jak i do umiaru w jedzeniu:

A moje się diety w smutek obrociły, Przeszłe chwile w dzisiejszych łzach się utopiły.

(https://korba.edu.pl/query_corpus/6, dostęp 29.07.2022)

² Tak piszą m.in. autorzy WSJP, WSWO oraz WSWOiT.

Autor kolejnego słownika, Samuel Bogumił Linde (SL), odnotował tylko jedno znaczenie leksemu *dyeta* – „skromność i mierność w używaniu żywności, wstrzymywanie się od jadła dla zdrowia, głodzenie się dla zdrowia” – ilustrując je przykładem:

Do dyety należą aerya, łóżko, leżenie w łóżku, pokarm i napóy.

Jest to jednak nieco inne znaczenie od tego, które zostało wskazane we wcześniejszych publikacjach. Tu *dieta* to wszelkie działania podejmowane w celu wyzdrowienia, tj. odpowiednio dobrane pożywienie, napoje oraz odpoczynek.

W *Słowniku wileńskim* (SWił) wyrazowi *dieta* przypisano już trzy znaczenia, w tym dwa nowe (znaczenie 2 i 3):

- 1) „wstrzymywanie się od jadła dla zdrowia, głodzenie się”;
- 2) „płata dzienna robotnikowi po tyle od dnia”;
- 3) „płata dodatkowa od zwykłej pensji urzędnikowi, któremu się porucza tymczasowo jakiś ważny obowiązek”.

Autorzy *Słownika warszawskiego* (SW) odnotowali dwa sposoby zapisu tego leksemu: *djeta* i *dyjeta*, wyróżnili też jego trzy znaczenia oraz ich odcienie:

Znaczenie 1:

- a) „płaca dodatkowa urzędnika, któremu powierzono jakiś czasowy obowiązek (np. podróż w interesie rządowym)”;
- b) „płaca dzienna urzędnika, nie będącego na etacie”;
- c) „płaca dzienna ludzi, chwilowo mających charakter urzędowy, np. deputowanych do parlamentu”.

Znaczenie 2:

- a) „dniówka, robocizna dzienna”;
- b) „płaca dzienna robotnika”.

Znaczenie 3:

- a) „lek. (*diaeta*) miara w jedzeniu i picciu, sposób życia podczas choroby: D. mięsna, mleczna, roślinna, posilna, pobudzająca, wzmacniająca”.

W *Słowniku języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego (SJPD) występują dwa leksemy *dieta*:

Dieta 1:

„odżywianie ograniczone do pewnych tylko pokarmów, zalecane zwłaszcza podczas choroby”.

Dieta 2:

„sumy przeznaczone na koszty utrzymania pracownika w podróży służbowej”;
 „daw. wynagrodzenie za pracę dzienną, za wykonywanie określonych funkcji”.

Większość autorów współczesnych słowników języka polskiego i słowników wyrazów obcych wyróżnia dwa homonimiczne leksemy *dieta*³. Pierwszy z nich oznacza ‘sposób odżywiania’, drugi – ‘wynagrodzenie za określoną pracę’. Leksemowi *dieta 1* przypisuje się od jednego do dwóch odcieni znaczeniowych, natomiast jego homonimowi – dwa. Jako przykład posłużą cytaty z *Innego słownika języka polskiego* (ISJP):

Dieta 1: ‘sposób odżywiania’

- 1.1. „specjalny sposób odżywiania się, w którym ilość i jakość pokarmów jest dostosowana do potrzeb organizmu. Diety przestrzegamy np. w czasie choroby lub po to, aby schudnąć”.
- 1.2. „jedzenie, które spożywamy, dostosowane do potrzeb naszego organizmu”.

Dieta 2: ‘wynagrodzenie’

- 2.1. „pieniądze należne pracownikowi na pokrycie kosztów podróży służbowej, wypłacane w stałej wysokości za każdy dzień podróży”.
- 2.2. „wynagrodzenie dzienne przysługujące osobom pełniącym niektóre obowiązki”, np. diety poselskie.

Jako źródłosłów leksemu *dieta 2* podawane są we wspomnianych publikacjach język angielski (*diet*) i niemiecki (*Diät*).

Zastrzeżenia niektórych językoznawców budzi znaczenie słowa *dieta* jako „jedzenie, które spożywamy, dostosowane do potrzeb naszego organizmu” (ISJP), które ukształtowało się pod wpływem języka angielskiego⁴. Obecnie jednak jest ono odnotowywane w niektórych słownikach⁵.

W dalszej części artykułu skupię się tylko na leksemie *dieta 1*.

Dieta w tekstach współczesnych

We współczesnym języku polskim można zauważyć użycie słowa *dieta* w znaczeniu wskazywanym przez słowniki jako ‘sposób odżywiania’ (ISJP). Warto jednak wyróżnić odcienie znaczeniowe tego leksemu występujące w polskich tekstach współczesnych:

- 1) ‘specjalny sposób odżywiania się’ – wspomagający leczenie, osiągnięcie właściwej wagi bądź będący wyrazem określonych przekonań;
- 2) ‘typowy sposób odżywiania się’.

³ Tak postępują redaktorzy m.in. ISJP, USJP, WSWO i WSWOiT.

⁴ Tak uważają autorzy następujących publikacji: COD; Andrzej Markowski, *Poradnik prof. Andrzeja Markowskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Wilga, 2003), 356; tenże, *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005), 129, 221; tenże, „Objaśnienia wyrazów i zwrotów: Dieta”, *Poradnik Językowy*, 2 (1992): 159–160; WSWOiT; Marcin Zabawa, „English-Polish Language Contact and its Influence on the Semantics of Polish”, w: *Kontakty językowe i kulturowe w Europie / Sprach- und Kulturkontakte in Europa*, red. Andrzej Kątny (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2008), 154–164.

⁵ Por. m.in. ISJP, USJP, WSWO.

W obrębie każdego z odcieni znaczeniowych leksem *dieta* może się odnosić do sposobu lub obiektu wykonywanej czynności. To odniesienie aktualizuje się dopiero w tekstach, a samo przesunięcie semantyczne dotyczy przejścia nazwy abstrakcyjnej w konkretną, stąd w literaturze przedmiotu jest określane jako wariant tekstowy słowa⁶.

W pierwszym odcieniu znaczeniowym, czyli jako ‘specjalny sposób odżywiania’ (por. 1), rzeczownik *dieta* na ogół wymaga dookreślenia:

a) przymiotnikiem (por. *dieta antyrakowa, bananowa, pudelkowa, wegańska*), np.

(1) Ale czy jest w ogóle jakaś **dieta antyrakowa**?

(<https://www.medonet.pl>, dostęp 10.08.2022)

b) imiesłowem (por. *dieta odchudzająca, oczyszczająca, energetyzująca*), np.

(2) Oto **dieta odchudzająca**, która trwa tylko tydzień.

(<https://fit.poradnikzdrowie.pl>, dostęp 10.08.2022)

c) wyrażeniem przyimkowym (por. *dieta dla zapracowanych, bez cukru, na płaski brzuch*), np.

(3) **Dieta na płaski brzuch** to regularne posiłki, małe objętości i odpowiednie produkty.

(<https://polki.pl>, dostęp 10.08.2022)

d) rzeczownikiem w dopełniaczu (por. *dr Ewy Dąbrowskiej*), np.

(4) **Dieta dr Ewy Dąbrowskiej** zalicza się do niskokalorycznych.

(<https://alhambra.pl>, dostęp 10.08.2022)

e) rzeczownikiem w mianowniku (por. *dieta DASH, paleo, sport*), np.

(5) Co jeść, a czego unikać na **diecie DASH**?

(<https://primate.diet/blog/dieta-dash>, dostęp 10.08.2022)

W przypadku, kiedy słowo *dieta* jest uzupełniane przymiotnikami, można zauważyć, że bywają nimi antonimy, choć wyrażenia w całości będą synonimiczne, np.

dieta refluksowa – *dieta antyrefluksowa* / *dieta przeciwrefluksowa*

dieta cukrzycowa – *dieta antycukrzycowa* / *dieta przeciwcukrzycowa*

Taka sytuacja ma miejsce tylko wtedy, kiedy przymiotnik jest derywatem od nazwy choroby lub dolegliwości (*cukrzyca* → *cukrzycowa* → *antycukrzycowa*).

⁶ Por. m.in. Jurij Apresjan, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka* (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1995), 175–184; Renata Grzegorzczkowska, „Warianty tekstowe znaczeń leksykalnych wyrazów”, *Prace Filologiczne*, 33 (1986), 113–120; też, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2020).

Tak samo jest wówczas, gdy przy rzeczowniku *dieta* występuje wyrażenie przyimkowe (przyimek i rzeczownik będący nazwą choroby lub dolegliwości), np.

dieta na refluks – dieta przeciw refluksowi

dieta na cukrzycę – dieta przeciw cukrzycy

W tym wypadku można zauważyć przyimki sygnalizujące przeciwne znaczenia:

na – sygnalizuje cel lub przeznaczenie

przeciw – przyłącza nazwę stanu rzeczy, któremu określone działania mają zapobiec, lub który mają usunąć.

Wyraz *dieta* funkcjonuje więc podobnie jak słowa *lek*, *lekarstwo*, *syrop*, *tabletki*, *zastrzyk* – które łączą się z przyimkiem *na* i nazwą choroby (*lek na cukrzycę*) lub z przyimkiem *przeciw* (*lek przeciw cukrzycy*) albo przymiotnikiem zaprzeczonym przedrostkiem *anty-* i *przeciw-* (np. *lek przeciwcukrzycowy*, *lek antycukrzycowy*). Być może to podobieństwo wynika z faktu, że w powyższych kontekstach *dieta* to ‘specjalny sposób odżywiania się, który ma leczyć lub chociaż wspomagać leczenie choroby’.

Dlaczego tak jest, że przedrostki i przyimki, które teoretycznie powinny być antonimami, stają się w tekście synonimami, a użytkownik języka nie odczuwa tej sprzeczności? Najprawdopodobniej te przeciwne znaczeniowo pary wyrażen zostają tak odkodowane w umyśle odbiorców, że antonimia przestaje istnieć. W przypadku pary *dieta refluksowa* i *dieta antyrefluksowa* przymiotnik w pierwszym wyrażeniu może być rozumiany jako ‘taka, która leczy refluks’, natomiast w drugim – ‘taka, która przeciwdziała refluksowi’. W obu wypadkach są to derywaty od podstawy *reflukt*, pierwszy sufiksalny, drugi – prefiksarno-sufiksalny. Mimo różnych derywatów parafrazy są bliskoznaczne, co umożliwia użycie obu pozornie przeciwnych znaczeniowo przymiotników w tym samym kontekście bez zmiany znaczenia. Podobne wyjaśnienie, choć nie słowotwórcze, dotyczy drugiej pary: *dieta na cukrzycę* i *dieta przeciw cukrzycy*. Czyli *dieta na cukrzycę* to ‘taka, która działa korzystnie na osobę chorą na cukrzycę’, natomiast *dieta przeciw cukrzycy* to ‘taka, która działa niekorzystnie na cukrzycę’. Synonimiczność tych konstrukcji tkwi w tym, że każda z nich określa dietę z różnych punktów widzenia: osoby chorej lub jej choroby.

Przymiotki występujące przy słowie *dieta* mogą pełnić różne funkcje semantyczne, wskazując adresata diety, np. *dieta dla zapracowanych*, elementu, który ma zostać wyeliminowany, np. *dieta bez cukru*, cel stosowania diety, np. *dieta na płaski brzuch*, problem, który dieta ma wyleczyć, np. *dieta przeciw żylakom* i okoliczności stosowania diety, np. *dieta przy cukrzycy*.

Rzeczownik w dopełniaczu przy leksemie *dieta* wskazuje najczęściej jej autora, a całe wyrażenie funkcjonuje jako nazwa diety (np. *dieta dr Ewy Dąbrowskiej*). *Dieta miłości* to z kolei nazwa odnosząca się do naturalnych afrodyzjaków.

Rzeczownik w mianowniku występujący przy słowie *dieta* (np. *keto*, *paleo*, *sport*) nazywa określony rodzaj żywienia ze względu na przeznaczenie i czas, do którego

nawiązuje. *Dieta sport* to taka, która jest przeznaczona dla sportowców, natomiast *dieta paleo* to posiłki inspirowane tymi z epoki kamiennej (paleolitycznej). Nazwy tego typu są pozbawione fleksji, być może dlatego, że są to kalki obcojęzyczne (por. ang. *paleo diet* i *sport diet*, niem. *Paläo-Diät* i *Sportdiät*). Niektóre słowa przy leksemie *dieta* można też interpretować jako skrócone przymiotniki, np. *dieta keto* jako *ketogeniczna*, *dieta paleo* jako *paleolityczna*.

W pierwszym odcieniu znaczeniowym, jako ‘specjalny sposób odżywiania’, słowo *dieta* odnosi się do zestawu posiłków wspomagających zdrowie lub proces zdrowienia. Taką dietę często przygotowują specjaliści.

W drugim odcieniu znaczeniowym, kiedy słowo *dieta* oznacza ‘typowy sposób odżywiania’, dookreślają je rzeczowniki będące nazwami adresata danego sposobu żywienia. Rzeczowniki te odnoszą się na ogół do nazw osób, zwierząt i roślin, których *dieta* dotyczy (por. *dieta maturzysty*, *niemowlaka*, *psa*, *roślin doniczkowych*, *szczura*). Mogą to być zarówno rzeczowniki w dopełniaczu, np.

(6) Co jeść, żeby zdać, czyli optymalna **dieta maturzysty**.

(<https://www.gieldamaturalna.pl>, dostęp 10.08.2022)

(7) **Dieta szczura** powinna się składać przede wszystkim z mieszanek zbóż.

(<https://www.tukan24.pl>, dostęp 10.08.2022)

(8) **Dieta roślin doniczkowych** powinna być odpowiednio dobrana.

(<https://ladnydom.pl>, dostęp 10.08.2022),

jak i zaimki osobowe lub dzierżawcze, np.

(9) Pilnuję, żeby w **mojej diecie** nie zabrakło ryb i warzyw.

(<https://www.piwnooka.pl/jem-chudne>, dostęp 10.08.2022)

(10) **Jego dieta** opiera się na bananach.

(<https://fitness.wp.pl>, dostęp 10.08.2022)

i wyrażenia przyimkowe, np.

(11) **Dieta dla nastolatków** odgrywa kluczową rolę w prawidłowym rozwoju.

(<https://www.medme.pl>, dostęp 10.08.2022)

W tym wypadku rozszerzyła się łączliwość słowa *dieta*. Odnosi się ono już nie tylko do ludzi i zwierząt, lecz również do roślin hodowlanych (por. 8).

Nazywanie *dieta* typowego, codziennego sposobu odżywiania może wynikać z potrzeby nadawania znaczenia mało istotnym elementom rzeczywistości. Odżywianie jest bowiem podstawową potrzebą wszystkich istot żywych. Nazywane *dieta* przestaje być czymś przypadkowym i potrzebnym wyłącznie do zaspokojenia głodu. Staje się ważnym elementem życia, który ma służyć zdrowiu i dobremu samopoczuciu.

W obu powyższych odcieniach znaczeniowych leksemu *dieta*, jako specjalnego i typowego sposobu odżywiania, należy jeszcze wyróżnić typ przesunięcia metonimicznego z nazwy sposobu na nazwę obiektu. W tym wypadku słowo *dieta* występuje z przymiotnikiem (*domowa, pudełkowa, urozmaicona*), np.

(12) Bez problemu przywieziemy zamówioną przez Ciebie **dietę pudełkową** na obszar Mogilan – do pracy lub do domu.

(<https://optimalfit.pl>, dostęp 10.08.2022)

(13) Większość mieszkańców krajów wysokorozwiniętych spożywa **dietę** niezbyt **urozmaiconą**, bogatą jednak w produkty wysokoprzetworzone.

(<https://potreningu.pl>, dostęp 10.08.2022)

O konkretnym użyciu leksemu *dieta* świadczą w tych przykładach czasowniki, przy których występuje on w funkcji obiektu (np. *jeść, przygotować, przywieźć, spożywać, zamówić*). Analiza zebranego materiału badawczego pokazała, że słowo *dieta* użyte w takich kontekstach może odnosić się do różnych obiektów.

W przykładzie (12) *dieta* to ‘posiłki dostarczane regularnie do domu w pudełkach przez firmy cateringowe’. Dieta pudełkowa może być zarówno dietą wegetariańską, jak i bezglutenową bądź indywidualnie dobraną do potrzeb klienta. Użycie to nie zostało odnotowane w żadnym z powyżej przytaczanych współczesnych słowników języka polskiego i wyrazów obcych być może dlatego, że samo zjawisko jest nowe. Pierwsze poświadczenia tego wyrażenia według danych uzyskanych za pośrednictwem wyszukiwarki MoncoPL pojawiły się w internecie w 2013 roku, jednak dieta pudełkowa upowszechniła się nieco później.

W przykładzie (13) chodzi o posiłki spożywane regularnie przez dłuższy czas, przygotowywane w domu lub w lokalu gastronomicznym.

Dieta bywa opisywana jako obiekt będący sumą różnych składników, np. kalorii:

(14) Obecnie moja **dieta** to 1200–1500 kcal.

(<https://bonavita.pl>, dostęp 11.08.2022),

konkretnych makroskładników obecnych w pożywieniu:

(15) Moja **dieta** składa się z białek, tłuszczu i węglowodanów.

(<https://dietolubni.pl>, dostęp 11.08.2022)

lub produktów:

(16) Zdrowa **dieta** składa się z różnorodnych produktów. Muszą w niej być owoce i warzywa, ale też mięso (zarówno białe, drobiowe, jak i czerwone – źródło najlepiej przyswajalnego żelaza). Organizm potrzebuje też węglowodanów, a nawet trochę tłuszczu.

(<https://fit.poradnikzdrowie.pl>, dostęp 11.08.2022)

Wśród przykładów znalezionych w internecie zdarzają się też takie, które zawierają metaforyczne użycia słowa *dieta* (por. *dieta duchowa*), np.

(17) [...] jeśli ciągle masz trudności z erotyzmem i atakującymi cię obrazami nagości – to musisz zmienić **duchową dietę**.

(<http://www.szum.jezuici.pl>, dostęp 11.08.2022)

Pod pojęciem *dieta* kryje się w nich sposób życia, w tym wypadku modlitwa i postępowanie zgodne z zasadami etyki katolickiej. Są one traktowane jako pokarm duchowy, którego człowiek wierzący potrzebuje tak samo jak jedzenia.

Inne metaforyczne rozumienie diety występuje w zdaniach typu:

(18) Najlepsza **dieta** to ruch, praca, uśmiech i życzliwość.

(<https://nowiny24.pl>, dostęp 11.08.2022)

Semantyczne zrównanie *diety* z *aktywnością fizyczną* być może ma związek z nowym modelem piramidy żywienia, w którym aktywność została umieszczona u podstawy⁷.

Do metaforycznych użyć należy zaliczyć takie, w których wyraz *dieta* łączy się z rzeczownikiem nieożywionym, np. *auto*, *samochód*. *Dieta* nazywana jest wymiana cięższych części pojazdu na lżejsze, np.

(19) Na sucho wnioski po torze. Albo potrzebuje więcej mocy albo radykalna **dieta auta**.

(<http://www.celica-club.org.pl>, dostęp 13.08.2022)

Przykłady takie są nieliczne i dotyczą tylko wąskiej dziedziny, jaką jest motoryzacja, jednak mogą świadczyć o tym, że łączliwość leksemu *dieta* rozszerza się i będzie obejmowała też inne przedmioty nieożywione.

Podsumowanie

Analiza definicji leksemu *dieta* w dawnych i współczesnych słownikach oraz jego użycie w tekstach internetowych wykazała, że słowo to od początku funkcjonowało jako pojęcie abstrakcyjne. Zgodnie z greckim źródłosłowem oznaczało sposób wykonywania czynności⁸. Raz zostało odnotowane jako nazwa czynności, tj. ‘biesiada’ (SPXVI). Współcześnie występuje w dwóch wariantach znaczeniowych – jako sposób (typowy i specjalny) oraz obiekt odżywiania. Występowanie tych wariantów nie jest niczym niezwykłym, gdyż jak pisze Krystyna Kleszczowa: „W języku polskim bardzo często dochodzi do konkretyzacji abstrakcyjnych nazw czynności, np. *zgromadzenie* to ‘wydarzenie’ oraz ‘ludzie, którzy się

⁷ Taki model piramidy żywienia został wprowadzony w 2009 r. (<https://dietetycy.org.pl/zmiany-piramidy-zywienia-na-przestrzeni-lat>, dostęp 11.08.2022).

⁸ Por. m.in. SPŁ, SPXVI, SWił, SW, SL.

zgrupowali”⁹. W znaczeniu obiektowym w tekstach *diet* nazywany bywa posiłek, zestaw posiłków, produktów, makroskładników lub kalorii. Na uwagę zasługuje też łączliwość tego leksemu. Dieta nie dotyczy jedynie ludzi, lecz również zwierząt i roślin. Czy łączliwość rozszerzy się również na przedmioty nieożywione? Może tak być, o czym świadczą nieliczne obecnie przykłady z nazwami pojazdów.

Bibliografia

- Apresjan, Jurij. *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1995.
- Bańko, Mirosław. *Inny słownik języka polskiego*. T. I. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Bańko, Mirosław. *Wielki słownik wyrazów obcych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010.
- Doroszewski, Witold, red. *Słownik języka polskiego*. T. II. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 1958–1969.
- Dubisz, Stanisław, red. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. I. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Dubisz, Stanisław. „Rozwój słownictwa w dziejach języka polskiego – zarys problematyki”. *Poradnik Językowy* 4 (2015): 7–28.
- Grzegorzczkowa, Renata. „Warianty tekstowe znaczeń leksykalnych wyrazów”. *Prace Filologiczne* 33 (1986), 113–120.
- Grzegorzczkowa, Renata. *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*. Warszawa: PWN, 2020.
- Karłowicz, Jan, Adam Antoni Kryński, Władysław Niedźwiedzki, red. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1900–1927.
- Kleszczowa, Krystyna. *Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012.
- Knapski, Grzegorz. *Słownik polsko-laciński ze skarbu Księdza Knapiusza*. Kalisz: F. Caesario, 1787.
- Linde, Samuel Bogumił. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia Księży Pijarów, 1807–1814.
- Markowski, Andrzej. „Objaśnienia wyrazów i zwrotów: Dieta”. *Poradnik Językowy* 2 (1992): 159–160.
- Markowski, Andrzej. *Poradnik prof. Andrzeja Markowskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Wilga, 2003.
- Markowski, Andrzej. *Kultura języka polskiego. Teoria. Zagadnienia leksykalne*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2005.
- Markowski, Andrzej, Radosław Pawelec. *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*. Warszawa: Wydawnictwo Books Sp. z o.o., 2017.
- Mayenowa, Maria Renata et al., red. *Słownik polszczyzny XVI wieku*. T. V. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971.
- Mączyński, Jan. *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnatum*. Regiomonti Borussiae: Daubmann Jan, 1564.
- Orgelbrand, Maurycy et al., red. *Słownik języka polskiego*. Cz. I. Wilno: Wydawnictwo Maurycego Orgelbranda, 1861.

⁹ Krystyna Kleszczowa, *Tajemnice dynamiki języka. Księga jubileuszowa* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2012), 190.

Zabawa, Marcin. „English-Polish Language Contact and its Influence on the Semantics of Polish”. W: *Kontakty językowe i kulturowe w Europie / Sprach- und Kulturkontakte in Europa*, red. Andrzej Kątny. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2008, 154–164.

Źródła internetowe

- Collins Online Dictionary*, [hasło] *dieta*. Dostęp 22.03.2021. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/diet>.
- Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. (do 1772 r.)*. Dostęp 10.08.2022. <https://korba.edu.pl>.
- Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. Dostęp 10.08.2022. <http://sxvii.pl>.
- MoncoPL. Dostęp 25.03.2021. <http://frazeo.pl>.
- Rada Języka Polskiego przy prezydium PAN, 2010. Dyskusja nad referatem prof. Andrzeja Markowskiego *Językoznawstwo normatywne dziś i jutro: stan, zadania, szanse, zagrożenia*. Dostęp 10.08.2022. <http://rjp.pan.pl>.
- Raport Newspoint. Aktywności sportowe i diety Polaków, 2018*. Dostęp 18.03.2021. <https://www.newspoint.pl/SportPolakow.pdf>.
- Żmigrodzki, Piotr, red. *Wielki słownik języka polskiego*. Dostęp 18.03.2021. <https://www.wsjp.pl>.

Wykaz skrótów słowników

- COD – *Collins Online Dictionary*
- ISJP – Mirosław Bańko, *Inny słownik języka polskiego*
- SJPD – Witold Doroszewski, red., *Słownik języka polskiego*
- SL – Samuel Bogumił Linde, *Słownik języka polskiego*
- SLL – Jan Mączyński, *Lexicon Latino Polonicum ex optimis Latinae linguae Scriptoribus concinnatum*
- SPŁ – Grzegorz Knapski, *Słownik polsko-laciński ze skarbu Księdza Knapiusza*
- SPXVI – Maria Renata Mayenowa et al., red., *Słownik polszczyzny XVI wieku*
- SW – Jan Karłowicz, Adam Antoni Kryński, Władysław Niedźwiedzki, red., *Słownik języka polskiego*
- SWil – Maurycy Orgelbrand, red., *Słownik języka polskiego*
- USJP – Stanisław Dubisz, red., *Uniwersalny słownik języka polskiego*
- WSJP – Piotr Żmigrodzki, red., *Wielki słownik języka polskiego*
- WSWO – Mirosław Bańko, *Wielki słownik wyrazów obcych*
- WSWOiT – Andrzej Markowski, Radosław Pawelec, *Wielki słownik wyrazów obcych i trudnych*

Kilka uwag o zmianach znaczeniowych słowa *dieta* w języku polskim

Streszczenie

Tematem artykułu są zmiany znaczeniowe słowa *dieta* od ok. XVI wieku do czasów współczesnych. Analizowany leksem pochodzi z języka greckiego (*diáita*) i obecnie funkcjonuje w większości języków europejskich, w tym w polszczyźnie. Na początku był to rzeczownik abstrakcyjny wyrażający sposób wykonywania czynności, jednak w późniejszych wiekach zaczęto go używać również do oznaczenia obiektu czynności. Zmiany znaczeniowe opisywanego leksemu

ilustrują dawne i współczesne słowniki języka polskiego. Ich uzupełnieniem są teksty internetowe ukazujące bogactwo odcieni znaczeniowych i kontekstów, w jakich dzisiaj używane jest słowo *dieta*.

A few remarks on the changes of meaning of the word *dieta* (*diet*) in Polish

Summary

The article discusses the changes of meaning of the word *dieta* happening from around the 16th Century to the modernity. The lexeme under review comes from the Greek language (*diaita*) and currently functions in the majority of the European languages, including Polish. At the beginning, it was an abstract noun expressing the way of doing an activity, but later it started to be used to refer to the object of an activity. The changes of meaning of the lexeme under review are illustrated by entries from old and modern dictionaries of the Polish language. These entries are complemented by Internet texts showing the variety of shades of meaning and contexts in which the lexeme is used nowadays.

Cytowanie

Jabłońska, Monika. „Kilka uwag o zmianach znaczeniowych słowa *dieta* w języku polskim”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 29–40. DOI: 10.18276/sj.2023.22-03.

BEATA KISZKA-PYTEL

ORCID: 0000-0002-4769-6645

Uniwersytet Śląski w Katowicach

beata.kiszka@us.edu.pl

Wokół stołu... – kilka uwag o dawnym słownictwie związanym ze spożywaniem posiłków zachowanym w śląszczyźnie

Słowa kluczowe

archaizmy leksykalne, etnolekt śląski, kulinaria

Keywords

lexical archaisms, Silesian ethnolect, cuisine

Tematyka kulinarna jest nieodłącznym elementem codzienności każdego człowieka. Stanowi także przedmiot zainteresowań badaczy reprezentujących różne dyscypliny naukowe. Dość wymienić kulturoznawców, etnologów, antropologów czy historyków kultury. Nad słownictwem związanym z jedzeniem refleksję podejmują również językoznawcy, czego dowodem są prace poświęcone współczesnej i dawnej leksyce kulinarnej¹.

¹ Zob. Teresa Skubalanka, „Zmienność współczesnego słownictwa polskiego (na przykładzie mody i kuchni)”, w: *Słownictwo współczesnej polszczyzny w okresie przemian*, red. Jan Mazur (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000), 95–100; Małgorzata Witaszek-Samborska, *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie* (Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2005); Maria Borejszo, „Staropolska leksyka kulinarna”, *Prace Filologiczne* 53 (2007): 37–48; Lidia Przymuszała, „Kulinaria we frazeologii śląskiej”, *Rozprawy Komisji Językowej LTN* 64 (2017): 247–263; Renata Przybylska, Sylwia Pręczyk-Kisielak, „Staropolskie słownictwo związane z pieczywem”, w: *Polskie kulinaria i aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. Renata Przybylska, Donata Ochmann (Kraków: Wydawnictwo Libron, 2021), 37–56.

Jak zauważyła Lidia Przymuszała, najsłabiej opracowane okazują się „kwestie dotyczące regionalnego/dialektalnego² zróżnicowania leksyki kulinarnej”³. To spostrzeżenie skłoniło mnie do przyjrzenia się wybranym archaizmom leksykalnym z pola tematycznego ‘jedzenie’⁴, które przetrwały w etnolekcie śląskim. Ze względu na stale powracające dyskusje dotyczące statusu śląszczyzny, w niniejszym artykule posługuję się terminem *etnolekt*, który odnosi się do języka grupy etnicznej i pozwala uniknąć określenia go terminem *dialekt* lub *język*⁵. Warto jednak zaznaczyć, że na pytanie, czy *śląsko godka* to „jeszcze gwara czy jednak już język”⁶, niejednokrotnie starali się odpowiedzieć językoznawcy⁷. Zdaniem Mirosławy Siuciak, „kwestia «języka śląskiego» nie jest jeszcze rozstrzygnięta i zależeć będzie zarówno od inicjatywy samych Ślązaków, jak też od rozwiązań politycznych”⁸.

Archaizm to „element językowy, który utracił zdolności funkcjonalne i przejrzystość semantyczną, a w konsekwencji przeszedł do archiwum języka”⁹. Często podkreślany problem „nieostrości” archaizmu wiąże się z trudnościami z ustaleniem stopnia archaiczności wyrazu¹⁰, których powodem jest brak kryteriów umożliwiających stwierdzenie utraty żywotności słów. Leksemy nacechowane chronologicznie oznaczane są w słownikach

² Zob. Józef Smył, „Polskie gwarowe nazwy galarety”, *Prace Filologiczne* 19 (1969): 227–230; Barbara Falińska, „Z badań nad regionalizmami w słownictwie kulinarnym”, w: *Regionalizmy w języku rodzinnym (zbiór studiów)*, red. Kwiryna Handke (Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991), 79–88; Elżbieta Maria Akacka, „Wybrane słownictwo dotyczące żywienia człowieka. Różnice pokoleniowe w mowie mieszkańców Białegostoku”, w: *Polszczyzna mówiona mieszkańców miast. Księga referatów z konferencji językoznawczej w Białymstoku*, red. Henryka Sędziak (Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004), 177–185; Agnieszka Piotrowska-Wojaczyk, „Regionalna leksyka kulinarna: nazwy potraw, napojów i produktów spożywczych – na podstawie danych słownikowych”, *Język. Religia. Tożsamość* 9 (2013): 93–101.

³ Przymuszała, „Kulinaria”, 248.

⁴ Szczególna uwaga zostanie poświęcona jego wybranym wariantom: ‘czynności związane z jedzeniem’, ‘jedzenie i jego przygotowanie’.

⁵ Bogusław Wyderka, „Język, dialekt czy kreol”, w: *Nadciągają Ślązacy. Czy istnieje narodowość śląska?*, red. Lech M. Nijkowski (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar, 2004), 193.

⁶ Pytanie to stanowiło temat zorganizowanych w Katowicach w 2008 i 2018 r. konferencji (w 2018 r. kluczowe pytanie postawiono inaczej: *Śląsko godka – już język czy jeszcze gwara?*).

⁷ M.in. Bogusław Wyderka, „Śląskie myślenie o języku? (Odpowiedź Tomaszowi Kamuselli)”, *Przegląd Zachodni* 2 (2003): 219–233; tenże, „Język, dialekt”; tenże, „O normalizacji języka śląskiego”, w: *Śląsko godka. Materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy już język” z 30 czerwca 2008 roku*, red. Jolanta Tambor (Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2008), 31–38; Jolanta Tambor, „Etnolekt śląski jako język regionalny. Uzasadnienie stanowiska”, w: *Śląsko godka*, 116–119; Tomasz Wicherkiewicz, „Opinia w kwestii poselskiej inicjatywy ustawodawczej o nadanie śląskiemu statusu języka regionalnego”, w: *Śląsko godka*, 120–124. Mirosława Siuciak, „Język śląski – problem terminologiczny czy społeczny?”, *Białostockie Archiwum Językowe* 10 (2010): 267–277.

⁸ Siuciak, „Język śląski”, 276.

⁹ Kwiryna Handke, „Pojęcie i termin «archaizm» na tle polskich leksykonów”, w: *Rozważania i analizy językoznawcze: wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, oprac. Hanna Popowska-Taborska (Warszawa: Sławiściyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997), 77.

¹⁰ Należy przypomnieć – wyznaczone przez Kwirynę Handke – stadia w „życiorysie” wyrazu: „1) «narodziny»; 2) okres adaptacyjny; 3) wchodzenie w obieg społeczny; 4) okres pełnej stabilizacji; 5) spadek żywotności, ograniczenie zakresu funkcjonowania; 6) okres obumierania, tj. schodzenie na peryferie

różnymi kwalifikatorami: *dawny, przestarzały, archaiczny, wychodzący z użycia*. Odmienne praktyki stosowane w pracach leksykograficznych nie pozwalają na dokładne określenie momentu ograniczenia zakresu funkcjonowania, obumierania czy „zgonu” wyrazu. Ponadto leksykografowie niejednokrotnie inaczej oceniają stopień żywotności słów niż użytkownicy języka¹¹. Co ważne, należy pamiętać o innym statusie archaizmów w gwarach, które „mogą być używane bez ograniczeń w różnych typach tekstów, mówionych i pisanych, artystycznych i potocznych”¹². To z kolei przekonuje o istnieniu archaizmów względnych¹³, czyli elementów języka będących archaizmami na płaszczyźnie jednej odmiany języka (np. ogólnej), a stale funkcjonujących na płaszczyźnie innej odmiany języka, np. dialektalnej¹⁴.

Stanowiące temat rozważań archaizmy leksykalne w etnolekcie śląskim rozumiem jako wyrazy obecne w tekstach pisanych po śląsku, których znaczenie objaśniają współczesne słowniki gwarowe, a które chronologicznie należą do zasobu dawnego słownictwa, tzn. w słownikach współczesnych są opatrzone jednym z kwalifikatorów chronologicznych lub nienotowane¹⁵. Materiał językowy stanowiący przedmiot badań został zaczerpnięty z *Małego słownika gwary Górnego Śląska*, cz. 1 (MSGGŚ), *Słownika górnośląskiej gōdki* (SGG) i *Małego słownika gwar polskich* (MSGP), a także częściowo uzupełniony o własne źródła i obserwacje. Zgromadzone jednostki leksykalne zostały skonfrontowane z informacjami o nich dostępnymi w słownikach języka polskiego (historycznych i współczesnych).

W niniejszym artykule *kulinaria* będą rozumiane jako wszystko to, co jest związane z przyrządzaniem i spożywaniem potraw¹⁶. Leksyka skupiona wokół pola tematycznego ‘jedzenie’ tworzy podstawowy trzon słownictwa w języku, bez którego trudno wyobrazić sobie funkcjonowanie człowieka i komunikowanie się ludzi w każdym okresie historycznym. Mieszczą się w nim jednostki leksykalne powszechnie znane i dziedziczone od pokoleń. Z kolei na peryferiach sytuują się nowe, wchodzące do użycia wyrazy lub jednostki recesywne, wycofujące się z języka¹⁷. Celem podjętych badań nad leksyką kulinarną jest przedstawienie niewielkiego wycinka archaizmów leksykalnych obecnych w śląszczyźnie i dotyczących spożywania posiłków, ukazanie ich związku z kulturą regionu, a także zastanowienie się nad częstotliwością używania tychże przez współczesnych mieszkańców Górnego

języka; 7) «zgon», czyli przechodzenie wyrazu z zasobu słownictwa aktywnego do zasobu słownictwa biernego”. Handke, „Pojęcie i termin «archaizm»”, 22.

¹¹ Agnieszka Piela, *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016), 20–25.

¹² Agnieszka Gotówka, „Archaizmy leksykalne w gwarach góralskich (na przykładzie wybranego słownictwa rodzinnego)”, *LingVaria* 19 (2015): 208.

¹³ Zob. zaproponowana przez Kwirynę Handke typologia archaizmów, której podstawą jest „płynność” granicy pomiędzy aktywnym a pasywnym zasobem języka. Handke, „Pojęcie i termin «archaizm»”, 77–79.

¹⁴ Piela, *Pozorna tożsamość*, 32.

¹⁵ Por. Jerzy Sierociuk, *Pieśń ludowa i gwara* (Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990), 53; Gotówka, „Archaizmy”, 208.

¹⁶ Por. SJP PWN, dostęp 09.2022, <https://sjp.pwn.pl/>.

¹⁷ Zob. Przybylska, Przęczek-Kisielak, „Staropolskie słownictwo”, 37.

Śląska¹⁸. Zgromadzony materiał językowy zostanie zaprezentowany począwszy od leksemu mającego najbardziej ogólne znaczenie (*warzyć*), poprzez jednostki leksykalne odnoszące się do głównych posiłków w ciągu dnia (*śniadać, wieczerzać, obiadować*), a skończywszy na dawnych synonimach wyrazu *podwieczorek* i czasownikach z nim związanych (*jużyna/jużynować, swaczyna/swaczyć*).

Rozważania nad słownictwem zogniskowanym wokół pola ‘jedzenie’ warto rozpocząć od czasownika *warzyć*, który – jak podaje MSGP – należy do słownictwa ogólnogwarowego¹⁹, a w etnolekcie śląskim wydaje się jednym z codziennie używanych słów. Na Śląsku żywe jest tylko pierwsze znaczenie wyrazu (‘gotować’), w polszczyźnie obecne od XV wieku²⁰. Drugie – ‘piec, wypiekać’ – odnotowane zostało jedynie w *Słowniku staropolskim* (SStp) i w słownikach etymologicznych (SEJPBor²¹) jako wyraz staropolski, co pozwala datować spadek jego użycia na przełomie XV i XVI wieku. Potwierdzają to kolejne prace leksykograficzne, w których mający prasłowiański rodowód czasownik *warzyć* (**variti*, **varǫ*) definiowany jest już tylko jako ‘gotować’ (SXVII²², SL²³). W tzw. *Słowniku wileńskim* (SWil) pojawia się dodatkowy wariant badanego wyrazu – *warzać*, w tzw. *Słowniku warszawskim* (SW) uznany za mało używany. W *Słowniku języka polskiego* pod redakcją Witolda Doroszewskiego (SJPD), a także we współczesnych słownikach języka polskiego (np. SJP PWN, USJP, WSJP) czasownik *warzyć* pojawia się niezmiennie w znaczeniu ‘gotować’, jednak opatrzonej kwalifikatorami *dawny* lub *przestarzały*. Na jego niewysoką frekwencję w najnowszej polszczyźnie wskazuje liczba wyszukiwań (55) w *Korpusie Języka Polskiego PWN* (KJP). Warto nadmienić, że przeważają konteksty, w których analizowana jednostka leksykalna występuje w znaczeniu *warzyć piwo*. We współczesnej polszczyźnie można ją zatem uznać za przeżytek leksykalny, w nim bowiem – jak chce Stanisław Szober – „[...] charakter starożytniczy odnosi się do całości wyrazu, zarówno do jego postaci zewnętrznej, jak i do treści znaczeniowej”²⁴. Należy ponadto pamiętać o funkcjonującym w języku zwrocie frazeologicznym *nawarzyć piwa*, znaczącym tyle, co ‘sprawić kłopot, być przyczyną problemów’ (WSF). Z kolei do współcześnie zapomnianych zaliczyć

¹⁸ Termin *Górny Śląsk* może być różnie rozumiany. Wynika to m.in. z licznych zmian granic i przynależności tego regionu na przestrzeni dziejów. Ze względu na wykrystalizowanie się pojęć *Śląsk Cieszyński* i *Śląsk Opolski* jako subregionów o własnej identyfikacji kulturowej i językowej, określenie *Górny Śląsk* zawężyło swoje znaczenie i coraz częściej odnosi się do terenu, którego centrum tworzy zwarty obszar miast przemysłowych od Mysłowic po Gliwice. Mirosława Siuciak, „Historyczne podstawy świadomości narodowej Ślązaków”, *Białostockie Archiwum Językowe* 11 (2011): 224.

¹⁹ Czasownik *vařec* funkcjonuje także w języku kaszubskim.

²⁰ Trzeba nadmienić, że w śląszczyźnie przed kilkudziesięciami laty popularne były *waszkuchnie*, czyli pomieszczenia, w których przygotowywało się jedzenie dla bydła, a które latem pełniły funkcję kuchni (zob. MSGGŚ).

²¹ Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Literackie, 2010).

²² *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*, dostęp 09.2022, <https://sxvii.pl>.

²³ Samuel Bogumił Linde, *Słownik języka polskiego* (Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1816).

²⁴ Stanisław Szober, *Życie wyrazów. T. 2: Zamieranie i przemiany wyrazów* (Kraków i in.: Gebethner i Wolff, 1930), 17.

można przenośne znaczenia czasownika: *warzyć gniew, nienawiść, zawziętość* funkcjonujące w dobie średniopolskiej jako ‘żywić, zachowywać nienawiść, zawziętość, gniew’ oraz *warzyć coś na umyśle* oznaczające ‘knuć coś, zamyślać zrobienie czegoś złego’ (MSZP), a także opatrzone w *Praktycznym słowniku współczesnej polszczyzny* (PSWP) kwalifikatorem *dawne* zdefiniowanie czasownika *warzyć* jako ‘ukrywać coś w sercu, taić’.

W dawnej polszczyźnie czynności odnoszące się do spożywania kolejnych posiłków w ciągu dnia nazywane były za pomocą osobnych czasowników. Dość przywołać leksem *śniadać*, od XV wieku znaczący tyle, co ‘jeść śniadanie’ (SStp, SEJPBor). Wywodzący się z prasłowiańskiego **sĕnĕdati* (o ogólnym znaczeniu ‘zjadać, spożywać, pożywiać się’) i pokrewny funkcjonującemu w staropolszczyźnie leksemowi *śnieść*²⁵ (‘zjeść’) czasownik *śniadać* zawęził swoje znaczenie do spożywania porannego posiłku. W takim znaczeniu występuje m.in. w *Podróżach Sindbada Żeglarza* Bolesława Leśmiana: „Razem z wujem [...] chodziłem na spacer i razem z nim śniadałem, obiadowałem i wieczerałem” (cyt. za: SJPD). Etymologiczne znaczenie zachowały jednak dialekty i gwary, w których jeszcze w XIX wieku obok *śniadać* występował wariant *śmiadać* – ‘jeść’ (zob. SW). Na przełomie XIX i XX stulecia określenie spożywania porannego posiłku czasownikiem *śniadać* uznawane jest za przestarzałe, o czym przekonuje opatrzenie go kwalifikatorem chronologicznym w SJPD i WSJP. O jego przechodzeniu do archiwum języka może świadczyć nieodnotowanie go w SJP PWN oraz niewystępowanie w KJP. Leksem przetrwał natomiast we współczesnej mowie Górnoszlązaków w wariantcie z *a* pochyłym (*śniodać*) w znaczeniu ‘jeść śniadanie’, co potwierdza m.in. MSGGŚ: *Jo prawie śniodoł, jak żeś dó nos prziszoł.; W niydziała śniodomy ło łósmyj.*

Z kolei obecny już w dobie staropolskiej leksem *wieczerać* – ‘spożywać posiłek wieczorny’, ‘jeść wieczorem’ ‘jeść wieczerę’, ‘jeść kolację’ (SStp, SL, SWil) w polszczyźnie współczesnej spotykany jest rzadko i zwykle pojawia się w kontekstach związanych z Ostatnią Wieczerzą lub wieczerzą wigilijną (zob. KJP). Słowo wywodzi się z prasłowiańskiego rzeczownika **večer* (‘wieczór’), który z przyrostkiem **-ja* oznaczał ‘coś związanego z wieczorem’ (SEJPBor). Znana była także gwarowa forma czasownika – *wieczerać* (SW). Ograniczenie zakresu funkcjonowania wyrazu przypada na wiek XX, na co wskazuje opatrzenie go – podobnie jak rzeczownik *wieczera* – kwalifikatorami *przestarzały, dawny, podniosły* lub *książkowy* w SJPD, USJP i WSJP²⁶. Czasownik pozostaje jednak wciąż żywy w gwarach Mazowsza, Małopolski i Śląska (MSGP). Co więcej, wykorzystano go w zapoczątkowanej w 2016 roku kampanii Hochland Polska *Język śląski czuje różnicę*, w której w jednej z reklam serków topionych pojawiło się hasło *Śniadać abo wieczerać? Ganc egal*²⁷. Nadal występuje w codziennej komunikacji Ślązaków (podobnie jak

²⁵ Warto wspomnieć także o staropolskich rzeczownikach *śniadek, śniatek* o znaczeniu ‘jadło, żywność, jedzenie, wikt’ (SW).

²⁶ W SJP PWN nie odnotowano hasła *wieczerać*, objaśniony zostaje jedynie rzeczownik *wieczera*.

²⁷ *Hochland zwyciężył w konkursie Kreatura*, dostęp 11.09.2022, <https://poradnikhandlowca.com.pl/artykuly/hochland-zwyciezyl-w-konkursie-kreatura-2017>.

rzeczownik *wieczera*): *Zaroz bydymy wieczerzać., Akurat żech prziszol, jak wieczerzocie., Łosprawiomy se tak przy wieczerzi, co się kaj wydarzyło.* (cyt. za: MSGGŚ).

W dawnej polszczyźnie funkcjonował także czasownik *obiadować* (SStp, SPXVI, SL, SWil, SW), występujący w formach *obiadwać, obiedwać* (SStp, SL, MSZP), *obiadać, obiedować* (SL, SW), znaczący tyle, co ‘jeść obiad’. Można przypuszczać, że stanowił ważne określenie codziennej czynności, jako że rzeczownik *obiad, hobiad* w staropolszczyźnie definiowany był jako ‘główny posiłek gorący, spożywany koło południa’ (SStp) i najbardziej ze wszystkich posiłków wyznaczający porę dnia, o czym przekonuje powszechne użycie przymiotników *obiedni, poobiedni, przedobiedni*²⁸. Najprawdopodobniej prasłowiański *obědъ* miał związek z *objadaniem się*, skoro czasownik *oběsti* oznaczał ‘objeść ze wszystkich stron, wszystko’, a *oběsti się* ‘najeść się do syta’ (SEJPBor). Opatrzanie czasownika *obiadować* kwalifikatorem *przestarzały* (SJPd; USJP) i *dawny* (SJP PWN) oraz odnotowanie go jedynie w dwóch tekstach w korpusie językowym (KJP) pozwala przypuszczać, że to przełom XIX i XX wieku przyniósł znaczne ograniczenie użycia tego leksemu²⁹, niewykluczone, że związane ze zmianą obyczajów i zanikiem tradycji jedzenia wspólnych, uroczystych, rodzinnych obiadów³⁰, a także z przesunięciem pory ich spożywania (przekonuje o tym objaśnianie semantyki rzeczownika *obiad* również jako ‘wspólne jedzenie’ – zob. SEJPBor). Współcześnie część Polaków około południa jada lancze (zwykle spożywane w pośpiechu, w czasie pracy lub też omawiając jednocześnie ważne sprawy biznesowe), pozostali natomiast ograniczają liczbę codziennych posiłków i preferują obiadokolacje. Wyraz *obiadować* zachował się jeszcze na Śląsku południowym i w Małopolsce południowo-zachodniej (MSGP), co może wynikać z nadal żywej w wielu śląskich domach i pielęgnowanej tradycji spożywania rodzinnych posiłków – dziś już raczej ograniczonej do niedzielnych obiadów³¹.

Poczynione obserwacje pozwalają postawić tezę, że stopniowo funkcję leksemu *obiadować* zaczął przejmować czasownik *stołować się*³², po raz pierwszy odnotowany w SL w znaczeniu ‘jeść gdzie, brać jedzenie za pieniądze’, w SW natomiast objaśniony jako ‘jadać stale, szczególnie obiady za pieniądze, obiadować’. SJPd i współczesne słowniki języka polskiego (SJP PWN, WSJP) potwierdzają specjalizację znaczenia wyrazu do spożywania

²⁸ Zob. Jerzy Bralczyk, *Jeść!!!* (Olszanica: Wydawnictwo Bosz, 2021), 114.

²⁹ Dość wspomnieć, że leksem ten pojawia się jeszcze w *Tygodniku Ilustrowanym*: „O godzinie drugiej obiadował z księżną Łowicką. Obiad był zawsze wyborny, ale krótki” (cyt. za: SJPd).

³⁰ Warto nadmienić, że PSWP jako wyrazy bliskoznaczne czasownika *obiadować* podaje leksem *biesiadować i ucztować*.

³¹ Zob. Beata Piecha-van Schagen, „Symbole kulinarne”, w: *Leksykon mitów, symboli i bohaterów Górnego Śląska XIX–XX wieku*, red. Bernard Link, Andrzej Michalczyk (Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, 2015), 78; Beata Kiszka, Wioletta Wilczek, „Nudle, karminadle i krepki, czyli kuchnia śląska bez tajemnic”, w: *Kuchnia w języku i kulturze dawniej i dziś*, red. Tomasz Gęsina, Wioletta Wilczek (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018), 139.

³² Z kolei czasownik *stołować*, rozumiany jako ‘stół komu dawać’, przechowuje dawne i funkcjonujące od XIV w., przenośne znaczenie słowa *stół*, objaśniane jako ‘jedzenie, pożywienie, wikt, utrzymanie’ (SEJPBor).

poza domem posiłków, zwłaszcza obiadów. Chociaż najnowsze zbiory leksykograficzne (SJP PWN, WSJP) notują czasownik *stołować się* bez kwalifikatorów chronologicznych³³, jego frekwencja wydaje się w ostatnich latach spadać, na co wskazuje niewiele, bo jedynie 20 przykładów w mowie i piśmie zgromadzonych w KJP³⁴.

Zmiany zachodzące w użyciu wyrazów *obiadować* i *stołować się* obrazują zmianę rzeczywistości XXI wieku. Należy zauważyć, że są to czasowniki niedokonane, wyrażające powtarzalne, rutynowe czynności, nie sposób więc stwierdzić, czy i kiedy zostaną one zakończone. Współczesny człowiek wprawdzie często jada poza domem, jednak rzadko zasiada do stołu. Spożywa posiłki w pośpiechu, niejednokrotnie na ulicy lub nie wysiadając z samochodu – zgodnie z zachodnią modą na *street food*, *fast food*, *food trucki* czy restauracje/bary świadczące usługi *drive thru*. Wspólne zasiadanie do stołu w wielu rodzinach jest dziś niecodziennym rytuałem lub jedynie świątecznym zwyczajem.

O przywiązaniu naszych przodków do spożywania posiłków świadczą również dawne synonimy leksemu *podwieczerek*. Dość wymienić takie wyrazy, jak *jużyna* czy *swaczyna*. Pierwszy z wymienionych, pochodzący z prasłowiańskiego **jugb* – ‘południe’; ‘wiatr południowy’, zaświadczony na gruncie języka polskiego od XV wieku, definiowano także jako ‘posiłek popołudniowy’ (SStP, SPXVI, SL), na co wskazuje cytacja: *oraczowi daią obiad, iużynę, wieczere* (cyt. za: SL). W XIX wieku był już uznawany za *przestarzały* lub *dawny* (zob. SWil, SJPD). *Słownik warszawski* poświadcza natomiast istnienie staropolskiego czasownika *jużynować*, który oznaczał ‘jeść jużynę, czyli drugie śniadanie’³⁵. We współczesnym języku polskim *jużyna* należy do słownictwa zapomnianego (zob. PSWP), jednak przetrwała na Górnym Śląsku jako określenie popołudniowego posiłku (MSGGŚ). Wyraz ten jest także znany na południu Małopolski jako ‘posiłek zanoszony pracującym w polu’, zaś czasownik *jużynować* w tym rejonie znaczy ‘jeść posiłek, przerywając pracę w polu’ (MSGP): *Chodźci jużynować, bościcy się naróbili już doś* (cyt. za: MSGP).

Nieco późniejsza w polszczyźnie ogólnej *swaczyna* (zob. SL), będąca zapożyczeniem z języka czeskiego (*svačina*), jako ‘podwieczerek’ upowszechniła się raczej w południowej części kraju, szczególnie na Śląsku³⁶ (SW³⁷, SJPD), gdzie wyraz znany jest do dziś, rzadziej jednak przypisuje się mu znaczenie drugiego śniadania (por. MSGGŚ). Nieczęsto słyszy się również czasownik *swaczyć* (MSGP). Za współczesny odpowiednik leksemów *jużynować* i *swaczyć* można uznać popularne w potocznej polszczyźnie wyrazy *kawkować*³⁸, *kawoszyć*

³³ W USJP oznaczono czasownik *stołować się* jako książkowy.

³⁴ Coraz rzadziej również spotyka się szkolne, uniwersyteckie czy zakładowe stołówki, które zostają przemianowane na bistra lub bary.

³⁵ Oprócz formy *jużyna* SW podaje także wariant *jużyca*. Obie formy zostają uznane za gwarowe i zdefiniowane jako ‘podwieczerek lub drugie śniadanie’.

³⁶ Także w Małopolsce południowo-zachodniej.

³⁷ Wypada odnotować, że SW odnotowuje warianty *swacina*, *swaczne*, oznaczone jako staropolskie, a objaśniane jako poczęstunek.

³⁸ Wg WSJP ‘spędzać pewien czas, pijąc kawę w towarzystwie lub dla relaksu’.

(WSJP, OJ UW), które – choć nie do końca pokrywają się znaczeniowo, bo nie dotyczą spożywania posiłków – jednak semantycznie z dawnymi jednostkami leksykalnymi łączy je element odpoczynku, spotkania towarzyskiego bądź zasiadania do stołu. Nieważne wydaje się, czy kawa spożywana jest w czasie drugiego śniadania, czy pod wieczór. Wypada nadmienić, że na Śląsku w niedzielę i święta pijano *bonkawę*, czyli kawę zbożową z dodatkiem prawdziwej – brazylijskiej lub tureckiej, którą odróżniano od zbożowej *malckawy*, pitej o poranku do śniadania. Mimo że przygotowywana według tradycyjnej receptury *bonkawa* należy dziś do rzadkości, to sama nazwa funkcjonuje w śląszczyźnie jako ‘kawa parzona’ lub – jak wskazuje łaciński przymiotnik *bonus* i francuski *bon* (‘dobry’) – jako określenie ‘dobrej kawy’³⁹.

Przegląd czasowników nazywających codzienne czynności spożywania posiłków uświadamia, jak wielką wagę przywiązywano dawniej do celebrowania wspólnego zasiadania do stołu⁴⁰. Rozwój gospodarczy, rewolucja przemysłowa, emancypacja kobiet, zmiana obyczajów, przyspieszenie trybu życia czy zmiana ustroju w Polsce i otwarcie się na Zachód to tylko przykładowe czynniki, które wpłynęły na „przewrót” w rytmie dnia współczesnego człowieka. Przyczyn przetrwania w etnolekcie śląskim leksemów *śniadać*, *wieczerać*, *obiadować*, *swaczyć* czy *jużynować* należy upatrywać w tradycyjnym modelu śląskiej/górnictwej rodziny, zgodnie z którym mężczyzna ciężko pracował na kopalni, a kobieta przez większość XX stulecia nie podejmowała pracy zawodowej, zajmowała się domem i była odpowiedzialna za codzienne funkcjonowanie życia rodziny⁴¹, m.in. poprzez przygotowywanie wspólnych posiłków⁴². Mimo zmian zachodzących w wyniku transformacji górnictwa pod koniec ubiegłego stulecia (przejawiających się głównie zamknięciem wielu kopalń) i konieczności reorganizacji codziennego życia, przekazywane z pokolenia na pokolenie zwyczaje i wzorce – w tym przywiązanie do rodziny i tradycji – nadal są żywe w wielu śląskich domach⁴³.

Analiza leksyki związanej ze spożywaniem posiłków pokazuje, że większość badanych słów przeszła do archiwum języka, a tylko część przetrwała w polszczyźnie – głównie

³⁹ Zob. Marek Szołtysek, *Kuchnia śląska. Jodło, historia, kultura, gwara* (Rybnik: Wydawnictwo Śląskie ABC, 2003), 106; Barbara Jakimowicz-Klein, *Kuchnia śląska. Potrawy tradycyjne* (Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 2014), 22; Kiszka, Wilczek, „Nudle, karminadle i krepłe”, 137.

⁴⁰ Potwierdzają to dodatkowo funkcjonujące przed laty w polszczyźnie leksemy stanowiące określenie pomieszczeń do spożywania konkretnych posiłków w ciągu dnia, np. *śniadalnia* (‘pokój we dworze, mniejsza lub mniej reprezentatywna jadalnia, w której spożywano śniadania’ – zob. PSWP) czy *wieczernik* (dawniej rozumiany zarówno jako ‘wieczorny posiłek spożywany w domu’ oraz jako ‘miejsce, w którym spożywa się wieczorny posiłek’ – zob. PWSP).

⁴¹ Zob. Jolanta Tambor, *Mowa Górnoszlązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006); Irena Bukowska-Floreńska, *Rodzina na Górnym Śląsku* (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007).

⁴² Mężczyzna, ze względu na pracę w trybie zmianowym, nie zawsze uczestniczył we wspólnych posiłkach.

⁴³ *Specyfika rodziny w województwie śląskim*, dostęp 13.09.2022, <https://edus.ibrbs.pl/specyfika-rodziny-w-województwie-slaskim-tradycja-i-wspolczesnosc/>.

w ustalonych związkach wyrazowych (np. *Ostatnia Wieczerza, wieczerza wigilijna, warzyć piwo/nawarzyć piwa*). W etnolekcie śląskim natomiast nie utraciły one zdolności funkcjonalnych i wciąż zasilają zasoby słownictwa czynnego. Przyjrzenie się rozwojowi semantycznemu wyrazów przekonuje, że z pozoru mało istotne komponenty definicji słownikowych skrywają informacje, które pozwalają zrozumieć językową przeszłość lub pozostawiają ślady we współczesnej polszczyźnie (wskazuje na to chociażby element „obfitości” posiłku i „wspólnotowości” zawarty w znaczeniu leksemu *obiadować*). „Język jest [...] odbiciem kultury i kluczem do rzeczywistości społecznej; w konsekwencji zaś – zwierciadłem dziejów danej społeczności”⁴⁴. Można zatem stwierdzić, że Ślązacy niesłusznie wstydzili się swojej mowy i uważali ją za gorszą wersję języka polskiego, skoro po dziś dzień „żyje” w niej wiele zapomnianych w polszczyźnie ogólnej wyrazów⁴⁵. Paradoksalnie – niewykluczone, że pamięć o nich wynika z „tułacej” przeszłości regionu i z jego wieloletniego funkcjonowania poza granicami Polski, a przekazywanie mowy swoich ojców kolejnym pokoleniom stanowiło formę kultywowania tradycji oraz obrony tożsamości. Rzeczywistość podlega ewolucji i nieustannym zmianom, a słowa – tak jak ludzie – odchodzą. „Zostają w pamięci tych, dla których były ważne. Dla następnych pokoleń stają się zbiorem zamkniętym w «archiwum» kulturowym”⁴⁶.

Bibliografia

- Akacka, Elżbieta Maria. „Wybrane słownictwo dotyczące żywienia człowieka. Różnice pokoleniowe w mowie mieszkańców Białegostoku”. W: *Polszczyzna mówiona mieszkańców miast. Księga referatów z konferencji językoznawczej w Białymstoku*, red. Henryka Sędziak, 177–185. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2004.
- Borejszo, Maria. „Staropolska leksyka kulinarna”. *Prace Filologiczne* 53 (2007): 37–48.
- Bralczyk, Jerzy. *Jeść!!!* Olszanica: Wydawnictwo Bosz, 2021.
- Bukowska-Floreńska, Irena. *Rodzina na Górnym Śląsku*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2007.
- Falińska, Barbara. „Z badań nad regionalizmami w słownictwie kulinarnym”. W: *Regionalizmy w języku rodzinnym (zbiór studiów)*, red. Kwiryna Handke, 79–88. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1991.
- Gotówka, Agnieszka. „Archaizmy leksykalne w gwarach góralskich (na przykładzie wybranego słownictwa rodzinnego)”. *LingVaria* 19 (2015): 207–219.
- Handke, Kwiryna. „Pojęcie i termin «archaizm» na tle polskich leksykonów”. W: *Rozważania i analizy językoznawcze: wybór prac wydany z okazji 65. urodzin Autorki*, oprac. Hanna Popowska-Taborska, 71–80. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997.

⁴⁴ Elżbieta Tabakowska, „Język – niezawodne zwierciadło”, *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 4 (1990): 34.

⁴⁵ Por. Siuciak, „Historyczne podstawy”, 229.

⁴⁶ Ewa Pajewska, „Słownictwo ograniczone czasowo i przestrzennie w powieści Wiesława Myśliwskiego *Widnokrąg* z perspektywy komunikacyjno-językowej”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badania polszczyzny* 19 (2020): 306.

- Jakimowicz-Klein, Barbara. *Kuchnia śląska. Potrawy tradycyjne*. Wrocław: Wydawnictwo Astrum, 2014.
- Kiszka, Beata, Wioletta Wilczek. „Nudle, karminadle i kreple, czyli kuchnia śląska bez tajemnic”. W: *Kuchnia w języku i kulturze dawniej i dziś*, red. Tomasz Gęsina, Wioletta Wilczek, 131–142. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018.
- Pajewska, Ewa. „Słownictwo ograniczone czasowo i przestrzennie w powieści Wiesława Myśliwskiego *Widnokrąg* z perspektywy komunikacyjno-językowej”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badania polszczyzny* 19 (2020): 299–308.
- Piela, Agnieszka. *Pozorna tożsamość. Polskie tradycjonalizmy z semantycznym archaizmem*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2016.
- Piotrowska-Wojaczyk, Agnieszka. „Regionalna leksyka kulinarna: nazwy potraw, napojów i produktów spożywczych – na podstawie danych słownikowych”. *Język. Religia. Tożsamość* 9 (2013): 93–101.
- Przybylska, Renata, Sylwia Pręczyk-Kisielak. „Staropolskie słownictwo związane z pieczywem”. W: *Polskie kulinaria i aspekty historycznojęzykowe, regionalne i kulturowe*, red. Renata Przybylska, Donata Ochmann, 37–56. Kraków: Wydawnictwo Libron, 2021.
- Piecha-van Schagen, Beata. „Symbole kulinarne”. W: *Leksykon mitów, symboli i bohaterów Górnego Śląska XIX–XX wieku*, red. Bernard Link, Andrzej Michalczyk, 77–80. Opole: Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, 2015.
- Przymuszała, Lidia. „Kulinaria we frazeologii śląskiej”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN* 64 (2017): 247–263.
- Sierociuk, Jerzy. *Pieśń ludowa i gwara*. Lublin: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990.
- Skubalanka, Teresa. „Zmienność współczesnego słownictwa polskiego (na przykładzie mody i kuchni)”. W: *Słownictwo współczesnej polszczyzny w okresie przemian*, red. Jan Mazur, 95–100. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000.
- Smyl, Józef. „Polskie gwarowe nazwy galarety”. *Prace Filologiczne* 19 (1969): 227–230.
- Siuciak, Mirosława. „Język śląski – problem terminologiczny czy społeczny?”. *Białostockie Archiwum Językowe* 10 (2010): 267–277.
- Siuciak, Mirosława. „Historyczne podstawy świadomości narodowej Ślązaków”. *Białostockie Archiwum Językowe* 11 (2011): 223–235.
- Szober, Stanisław. *Życie wyrazów. T. 2: Zamieranie i przemiany wyrazów*. Kraków–Warszawa–Lublin–Łódź–Poznań–Wilno–Zakopane: Gebethner i Wolff, 1930.
- Szołtysek, Marek. *Kuchnia śląska. Jodło, historia, kultura, gwara*. Rybnik: Wydawnictwo Śląskie ABC, 2003.
- Tabakowska, Elżbieta. „Język – niezawodne zwierciadło”. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 4 (1990): 34–39.
- Tambor, Jolanta. *Mowa Górnślązaków oraz ich świadomość językowa i etniczna*. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2006.
- Tambor, Jolanta. „Etnolekt śląski jako język regionalny. Uzasadnienie stanowiska”. W: *Śląsko godka: materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy jednak już język” z 30 czerwca 2008 roku*, red. Jolanta Tambor, 116–119. Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2008.
- Wicherkiewicz, Tomasz. „Opinia w kwestii poselskiej inicjatywy ustawodawczej o nadanie śląskiemu statusu języka regionalnego”. W: *Śląsko godka: materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy jednak już język” z 30 czerwca 2008 roku*, red. Jolanta Tambor, 120–124. Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2008.
- Witaszek-Samborska, Małgorzata. *Studia nad słownictwem kulinarnym we współczesnej polszczyźnie*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 2005.
- Wyderka, Bogusław. „Śląskie myślenie o języku? (Odpowiedź Tomaszowi Kamuselli)”. *Przegląd Zachodni* 2 (2003): 219–233.

Wyderka, Bogusław. „O normalizacji języka śląskiego”. W: *Śląsko godka. Materiały z konferencji „Śląsko godka – jeszcze gwara czy już język” z 30 czerwca 2008 roku*, red. Jolanta Tambor, 31–38. Katowice: Wydawnictwo Gnome, 2008.

Wyderka, Bogusław. „Gdy dialekt staje się językiem”. *Rozprawy Komisji Językowej LTN* 55 (2010): 285–292.

Wykaz słowników

KJP – *Korpus Języka Polskiego PWN*. Dostęp: 09.2022. <https://sjp.pwn.pl/korpus>.

MSGGŚ – Cząstka-Szymon, Bożena, Jerzy Ludwig, Helena Synowiec. *Mały słownik gwary Górnego Śląska*. Katowice: Wydawnictwo Leksykon, 2000.

MSGP – Wronicz, Jadwiga, red. *Mały słownik gwar polskich*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2010.

MSZP – Wysocka, Felicja, red. *Mały słownik zaginionej polszczyzny*. Kraków: Wydawnictwo LEXIS, 2003.

OJ UW – *Obserwatorium Językowe Uniwersytetu Warszawskiego. Najnowsze Słownictwo Polskie*. <https://nowewyrazy.uw.edu.pl>.

PSWP – Zgółkowa, Halina, red. *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*. Poznań: Wydawnictwo Kurpisz, 1995–2005.

SEJPBor – Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2010.

SGG – Kallus, Bogdan. *Słownik górnośląskiej gódky*. Katowice: Wydawnictwo Pro Loquela Silesiana, 2015.

SJPD – Doroszewski, Witold, red. *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo „Wiedza Powszechna”, 1958–1969.

SJP PWN – *Słownik języka polskiego PWN*. Dostęp: 09.2022. <https://sjp.pwn.pl/>.

SL – Linde, Samuel Bogumił. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia XX. Pijarów, 1807–1816.

SStp – Urbańczyk, Stanisław, red. *Słownik staropolski*. T. 1–11. Warszawa: Wydawnictwo IJP PAN, 1953–2002.

SW – Karłowicz, Jan, Aleksander Kryński, Władysław Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*. Warszawa: Drukarnia E. Lubowski i S-ka, 1900–1927.

SXVII – Gruszczyński, Włodzimierz, red. *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku*. Dostęp: wrzesień 2022. <https://sxvii.pl/>.

SWil – Orgelbrand, Maurycy, red. *Słownik języka polskiego*. Wilno, 1861.

USJP – Dubisz, Stanisław, red. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.

WSF – Lebda, Renarda. *Wielki słownik frazeologiczny*. Kraków: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe, 2009.

WSJP – Żmigrodzki, Piotr, red. *Wielki słownik języka polskiego*. Dostęp 09.2022. <https://wsjp.pl/>.

Źródła internetowe

Hochland zwyciężył w konkursie Kreatura. Dostęp 11.09.2022. <https://poradnikhandlowca.com.pl/artykuly/hochland-zwyciezyl-w-konkursie-kreatura-2017>.

Specyfika rodziny w województwie śląskim. Dostęp 13.09.2022. <https://edus.ibrbs.pl/specyfika-rodziny-w-województwie-slaskim-tradycja-i-wspolczesnosc>.

Wokół stołu... – kilka uwag o dawnym słownictwie związanym ze spożywaniem posiłków zachowanym w śląszczyźnie

Streszczenie

Artykuł prezentuje analizę historycznojęzykową wybranych archaizmów leksykalnych z pola tematycznego ‘jedzenie’, które przetrwały w etnolekcie śląskim. Wciąż słabo opracowane kwestie dotyczące regionalnego zróżnicowania leksyki kulinarnej – mimo często podejmowanych nad nią refleksji przez językoznawców – przyczyniły się do omówienia niniejszego tematu.

Celem badań prowadzonych nad słownictwem kulinarnym jest przedstawienie niewielkiego wycinka archaizmów leksykalnych obecnych w śląszczyźnie (m.in. leksemy *warzyć*, *śniadać*, *wieczerzać*, *obiadować*, *jużynować* (*jużyna*), *swaczyć* (*swaczyna*)), ukazanie ich związku z kulturą regionu, a także zastanowienie się nad częstością używania tychże przez współczesnych mieszkańców Górnego Śląska.

Analiza leksyki związanej ze spożywaniem posiłków pokazała, że większość badanych słów przeszła do archiwum języka, a tylko część przetrwała we współczesnym języku polskim – głównie w ustalonych związkach wyrazowych. W etnolekcie śląskim natomiast nie utraciły one zdolności funkcjonalnych i wciąż zasilają zasoby słownictwa czynnego. Przyjrzenie się rozwojowi semantycznemu wyrazów dowiodło, że z pozoru mało istotne komponenty definicji słownikowych skrywają informacje, które pozwalają zrozumieć językową przeszłość lub pozostawiają ślady we współczesnej polszczyźnie.

Around the table... – a few remarks on the old vocabulary connected with consuming meals preserved in the Silesian ethnolect

Summary

The paper presents the analysis of the selected lexical archaisms from the semantic field “food” preserved in the Silesian ethnolect from the point of view of historical linguistics. The fact that the regional variation of culinary lexis is, despite frequently being analysed by linguists, still not described well enough inspired the author to discuss this issue.

The research aim of this culinary lexis study is to present a small portion of lexical archaisms featured in the Silesian ethnolect (for instance *warzyć*, *śniadać*, *wieczerzać*, *obiadować*, *jużynować* (*jużyna*) and *swaczyć* (*swaczyna*)), to show their connection with the culture of the region and to analyse the frequency of use of these lexemes by the current inhabitants of the Upper Silesia.

The analysis of lexemes connected with consuming meals shows that the majority of these lexemes became archaic in the Polish language and only a few survived in the modern Polish, mostly in fixed phrases. In the Silesian ethnolect, however, these lexemes did not lose their functional capabilities and constitute a part of the active vocabulary. Analysing the semantic development of these lexemes reveals that the dictionary definition elements of seemingly little importance, contain information instrumental in understanding the linguistic past or leave marks in the modern Polish.

Cytowanie

Kiszka-Pytel, Beata. „Wokół stołu... – kilka uwag o dawnym słownictwie związanym ze spożywaniem posiłków zachowanym w śląszczyźnie”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 41–52. DOI: 10.18276/sj.2023.22-04.

BARTŁOMIEJ KOZIOŁ

ORCID: 0000-0002-3670-139X

Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie

bartlomiej.koziol1999@opoczta.pl

Refleksja o językoznawstwie kognitywnym w ujęciu humanistycznym i o naukowym aspekcie interdyscyplinarnym

Słowa kluczowe

językoznawstwo, kognitywizm, komunikacja

Keywords

linguistics, cognitivism, communication

Język, jako elastyczne tworzywo, konotuje za pomocą swoistych znaków i symboli pewną treść odnoszącą się do różnych zjawisk, nawiązaną do rzeczywistości empirycznej bądź licznych form myślenia abstrakcyjnego. Istotną okazuje się tutaj kategoryzacja pojęć implikująca pewien porządek logiczny i znaczeniowy, którego celem pozostaje nazwanie i zdefiniowanie określonych procesów dokonujących się na różnych płaszczyznach egzystencji. Potrzebę normalizacji i klasyfikacji licznych terminów, sposobów ich wyrażania, dostrzeżono już w latach 70. XX wieku¹. Podstawą do podjęcia prób ustalenia kryteriów w badaniach językoznawczych stały się wybrane założenia teoretyczne. Powstający w tamtym

¹ Cyt. za: Dorota Gonigroszek, „Językoznawstwo kognitywne: «ucieleśniony» umysł i znaczenie”, *Językoznawstwo* 1 (2011), 5: 13, dostęp 7.01.2023, https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analizy_jezykoznawcze/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analizy_jezykoznawcze-r2011-t5/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analizy_jezykoznawcze-r2011-t5-s13-20/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analizy_jezykoznawcze-r2011-t5-s13-20.pdf.

czasie kognitywizm, wydzielony częściowo z innych kierunków językoznawczych, miał być radykalną zmianą w sferze opisu języka i weryfikowania zasady jego działania w aktach komunikacji². Nowa myśl w zakresie lingwistyki ukazała ponadto pewną dwubiegunowość i polaryzację stanowisk względem dotychczas przyjętych założeń językoznawczych o charakterze formalnym. Przedstawiciele kognitywizmu podali w wątpliwość tezy strukturalizmu oraz gramatyki transformacyjno-generatywnej Noama Chomsky'ego³.

Dorota Gonigroszek przedstawia trzy zasadnicze cechy, które powinny charakteryzować istotę stosunku postulatów kognitywizmu do materii języka:

1. „Umysł ludzki porządkuje otaczającą nas rzeczywistość, nie według reguł logiki i nie w formie algorytmów, lecz «w zależności od potrzeb adaptacyjnych i celów człowieka»⁴ – język w swojej „elastyczności” ma szansę na „dopasowanie się” do okoliczności, w jakich będzie wykorzystany w celu komunikacji. Jest to założenie odwołujące się do możliwości percepcji i poznania przez człowieka otaczającej go rzeczywistości. Tak więc tworzywo językowe nie służy jedynie jako znormalizowane narzędzie nazywania pewnych zjawisk, lecz okazuje się także podatne na kontekst, w którym jest użyte. Może przybierać formę różnych komunikatów i wypowiedzi. Ich postać nie pozostaje jednolita, ale wydaje się systemem otwartym na zmiany.
2. „Język ma dogłębnie symboliczną naturę, a objawia się ona we wszystkich płaszczyznach jego funkcjonowania⁵ – każde znaczenie ewokowane w języku ma pewną zawartość poznawczą, a zarazem symboliczną. Owa symboliczność przekłada się na pojmowanie języka jako tworu o takim samym charakterze i specyfice. To w umyśle dokonuje się niejako klasyfikacja, uporządkowanie znaczeń, nadanie im rangi osobliwego kryterium pojmowania rzeczywistości. Język nadal zachowuje swą symboliczną naturę, przez co kognitywizm uznaje za niepotrzebne klasyfikowanie języka w kategoriach fonetyki oraz składni⁶.
3. „Językoznawstwo kognitywne odrzuca istnienie w umyśle czegoś takiego jak moduł językowy czy gramatyczny [...]”⁷ – możliwość zastosowania języka, według założeń kognitywistów, nie dotyczy funkcjonowania wrodzonej u człowieka kompetencji do ustalania schematów uporządkowania i wykorzystania znaczeń określonych struktur leksykalnych. Jest to raczej bezpośrednie spotkanie języka w doświadczeniu sytuacji uwarunkowanej przez rzeczywistość zewnętrzną. Szczególną rolę

² Tamże.

³ Tamże.

⁴ Tamże. Autorka w cytacie powołuje się również na inną publikację wykorzystaną w swoim opracowaniu, podając następujący opis bibliograficzny: „Cyt. za: S. Żurawski, *Obyczaje, języki, ludy świata*, Warszawa 2007, s. 389”.

⁵ Tamże, 14.

⁶ Tamże.

⁷ Tamże.

odgrywają wtedy procesy percepcji i dostrzegania prawidłowości rządzących otaczającym światem. Dana sytuacja wpływa więc na sposób wykorzystania języka w często niezależnych od podmiotu okolicznościach komunikacyjnych.

4. „Strukturę znaczenia można porównać do wiedzy encyklopedycznej, ponieważ budowana jest ona w oparciu o szereg faktów i informacji dotyczących danego obiektu czy zjawiska, a także indywidualne doświadczenia danej osoby”⁸ – pojęcia obecne w sferze językowej wpisują się w zakres wiedzy ogólnodostępnej, przyjętej w danej społeczności. Odnoszą się do treści uznanych za prawdziwe i obowiązujące, zyskujące wymiar faktów potwierdzonych konkretnym autorytetem i merytorycznym uzasadnieniem. W konfrontacji z otoczeniem zewnętrznym wiedza językowa bywa podatna na oddziaływanie wewnętrznych przekonań i doświadczeń osoby wypowiadającej się. Jednocześnie dochodzi do zestawienia osobistych wrażeń z określoną terminologią warunkującą proces poznawczy, z wykorzystaniem dotychczas zdobytych wiadomości w danej dziedzinie.
5. „Przyswojenie sobie języka ojczystego, czyli osiągnięcie poziomu w pełni kompetentnego użytkownika języka wymaga wiele wysiłku i czasu”⁹ – przyswojenie sobie wiadomości na temat danego języka i sposobów wykorzystania tworzywa językowego okazuje się kształtowaniem osobistej i grupowej sprawności komunikacyjnej. Wynika ona nie tylko z nadrzędnego celu, jakim jest przekazanie danej informacji, lecz także z faktu użycia języka w danej sytuacji. Mamy tutaj więc do czynienia z ciągłym usprawnianiem kompetencji językowych, wynikających także z konieczności pogłębiania własnych horyzontów poznawczych w celu odkrycia i dążenia do jak najlepszego usprawnienia językowego.
6. „Znaczenie jest kształtowane przez zjawisko «ucieleśnienia» (*embodiment*), to znaczy przez kształt i budowę naszego ciała, jego umiejscowienie w rzeczywistości fizycznej i społecznej, a także przez świadomość cech anatomicznych naszego organizmu”¹⁰ – założenia kognitywizmu odnoszą się nie tylko do sfery rzeczywistości językowej, lecz także poszukują wzajemnych powiązań w materii ciała ludzkiego. Wybrane procesy związane z fizjologicznym, anatomicznym aspektem istnienia człowieka przekładają się na funkcjonowanie języka¹¹. W pewien sposób warunkują one nie tylko podejście do sfery języka jako tworzywa, lecz także ukazują jego istnienie w kategoriach wyznaczających przebieg powstawania określonych wypowiedzi, biorąc pod uwagę organizm człowieka. Dzieje się tak dlatego, że zmysłowe doświadczanie otaczającej rzeczywistości wpływa na jej postrzeganie, a także na kształtowanie się językowego obrazu świata. Istnienie człowieka jest zatem wpisane

⁸ Tamże.

⁹ Tamże.

¹⁰ Tamże.

¹¹ Tamże.

w istnienie otoczenia, w którym żyje. Wynika stąd konieczność nazwania elementów świata poznawanego przez daną osobę, co sprowadza się do klasyfikacji pewnych znaczeń i ich kategoryzacji. Według zwolenników kognitywizmu taki proces dokonuje się w umyśle człowieka, a to z kolei skutkuje tym, że sposób spotkania z rzeczywistością jest ściśle związany z percypowaniem otaczającego świata.

Jaka jest istota językoznawstwa kognitywnego i jego stosunek do innych dziedzin wiedzy?

Językoznawstwo kognitywne, w porównaniu do innych nauk, jest dyscypliną stosunkowo młodą. Taki stan rzeczy wymusza stwierdzenie, iż kognitywizm poddawany jest pod liczne dyskusje, które z kolei mają utwierdzić jego funkcjonowanie w dyskursie naukowym. Zaakceptowanie postulatów tego nurtu w językoznawstwie spotyka się niejednokrotnie z krytycznymi głosami w środowisku naukowym. Justyna Winiarska zadaje zatem pytanie o to, czy językoznawstwo kognitywne wchodzi w „rzeczywiste interakcje z innymi naukami?”¹². Powstaje również refleksja związana z tym, „czy jest to wyłącznie psychologia, w której obrębie zdaje się ono niekiedy wręcz sytuować?”¹³. Przyjęta perspektywa badawcza może w tym zakresie wspomagać proces poznawczy związany z przyjętą metodologią. Biorąc pod uwagę zarówno stopień złożoności danego zagadnienia, jak i obecność w nim elementów paradygmatów zaczerpniętych z innych dyscyplin naukowych, można stwierdzić, że niektóre próby wnikania w różne płaszczyzny określające ideę kognitywizmu powodują „stopniowe rozmywanie granic samego językoznawstwa kognitywnego”¹⁴. Dochodzi tutaj więc do swoistego przenikania elementów wiedzy naukowej z różnych dyscyplin naukowych w obręb językoznawstwa kognitywnego. Można nawet śmiało powiedzieć, iż nie stanowi ono tworu jednolitego, lecz okazuje się strukturą licznych znaczeń i sensów wynikających z przyjętej metodologii¹⁵.

W toku refleksji nad językoznawstwem kognitywnym powstaje pytanie o możliwość pogodzenia go z językoznawstwem, którego przedmiotem badań jest „bezpośrednia bliskość badań kultury i zjawisk społecznych (kolektywnych, intersubiektywnych)”¹⁶. Istotne wydaje się nawiązanie w tym aspekcie do pojęcia językowego obrazu świata świadczącego o bliskości oddziaływania językowej i kulturowej sfery badań naukowych. Zapośredniczenie pewnych treści w języku, jako medium, przejawia się więc nie w tym, iż okazuje się on

¹² Cyt. za: Justyna Winiarska, *Kognitywizm – językoznawstwo otwarte?* (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2011), 37, s. 11, dostęp 7.01.2023, https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/30641/27-48_Kognitywizm.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

¹³ Tamże.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Tamże, 45.

jedynie metodą kategoryzacji elementów otaczającej rzeczywistości¹⁷. W tym sensie język jest swoistym nośnikiem znaczenia pozostającym w ścisłej relacji z rzeczywistością zmysłową i pozaempiryczną. Taki wniosek nie nadaje powyższej treści charakteru jednoznacznej odpowiedzi na pytanie postawione przez J. Winiarską. Wiąże się on raczej z koniecznością poszerzenia spojrzenia na rzeczywistość zastaną przez badaczy i odniesieniem do sytuacji dotyczącej danej społeczności¹⁸. W okolicznościach rozważań poświęconych danej zbiorowości trafne wydaje się spostrzeżenie, iż wiele trudności w adaptacji treści kognitywizmu następuje przede wszystkim tzw. rzeczywistość konstruktów mentalnych¹⁹. Wpływa ona na kształtowanie się świadomości zakładającej, że możliwość powiązania innych nauk z językoznawstwem kognitywnym sprowadza się do redukcji rozumienia języka jako pewnej jednostki abstrakcyjnej, dotyczącej ściśle płaszczyzny umysłu człowieka²⁰. Uwidacznia się tutaj ponadto aspekt gramatyki Ronalda W. Langackera, który staje się swoistą możliwością dołączenia do semantycznego opisu języka informacji mających charakter socjolingwistyczny²¹. Nie bez znaczenia pozostaje w tym przypadku rola świadomości społecznej zakładającej fakt, iż przedstawiciele danego środowiska społecznego wiedzą o funkcjonowaniu danej jednostki semantycznej w życiu społecznym. Konotacje te wynikają z okoliczności, w jakich miało miejsce połączenie sensów znaczeń i ich dostosowanie do sytuacji mającej miejsce w danym akcie komunikacji.

Czy w językoznawstwie kognitywnym zawierają się odniesienia do idei humanistycznych?

Jak stwierdza Łukasz Wiraszka: „językoznawstwo kognitywne stawia człowieka w centrum zjawisk związanych z językiem”²². Ukierunkowaniem na swoistą postawę antropocentryczną, w aspekcie badań językoznawczych, okazuje się humanistyczne podejście do znaczenia człowieka. Wynikający stąd sprzeciw kognitywizmu wobec tradycyjnych i znormalizowanych aspektów rozumienia języka nie traktuje jego materii jako systemu znaczeń i konstrukcji wypowiedzi mających charakter abstrakcyjny. Następuje w tym miejscu bowiem pewne ukonkretnienie, uściślenie percepcji postrzegania rzeczywistości, gdzie określone pojęcia zaczynają odgrywać rolę nośnika znaczeń odsyłających do otaczającego

¹⁷ Tamże.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, 46.

²⁰ Tamże.

²¹ Tamże.

²² Łukasz Wiraszka, „Językoznawstwo kognitywne: w poszukiwaniu humanistycznej koncepcji języka”, w: *Iuvenilia Philologorum Cracoviensium*, t. 1: *Źródła humanistyki europejskiej* (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2008), 193, dostęp 7.01.2023, https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/60349/wiraszka_jezykoznawstwo_kognitywne_2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

środowiska. Wczesniejsze teorie związane z językoznawstwem niejako utrwalają przekonanie o tym, iż nastąpiło odejście od dotychczas przyjmowanych koncepcji o charakterze formalnym²³. Takie zjawisko doprowadziło do przekonania, że językoznawstwo staje się obecne w myśli humanistycznej, w której człowiek jest prymarnym podmiotem, a jednocześnie odniesieniem do inicjatyw i podejmowanych działań.

W kontekście rozważań nad ideami humanistycznymi warto nawiązać do historii kształtowania się pierwotnych założeń kognitywizmu. Osobliwymi poglądami charakterystycznymi dla wspomnianego działu językoznawstwa odznaczały się wybrane koncepcje niemieckich filozofów, Johanna Gottfrieda Herdera oraz Wilhelma von Humboldta²⁴. Postulowali oni istotność znaczenia i związków pomiędzy myślą a językiem, wskazując ponadto na język jako treść ludzkiego myślenia²⁵. Większość ich założeń dotyczyła także tzw. psychologizującej koncepcji i łączącej się z nią gramatyki, jako „ustrukturyzowanego inwentarza skonwencjonalizowanych obrazów mentalnych”²⁶. Odnajdujemy tutaj wspomniane wcześniej założenia kognitywizmu, co przekłada się na praktyczny wymiar jego teoretycznych założeń.

Na początku XX wieku miało więc miejsce zredukowanie znaczenia „czynnika ludzkiego” w językoznawstwie²⁷. Mimo rodzącego się przekonania, że jest ono samodzielną dziedziną wiedzy, dokonywały się procesy oraz działania ukierunkowane na „oczyszczenie” go z wcześniej postulowanych ideałów związanych z osobą człowieka. Taki przełom nie został zaakceptowany przez licznych przedstawicieli kognitywizmu, którzy sprzeciwiali się założeniom Ferdinanda de Saussure’a oraz wyznacznikom behawioryzmu²⁸. Nie do przyjęcia okazało się twierdzenie, iż język nie pełni funkcji komunikacyjnej, lecz jest „wytworem biernie rejestrowanym przez jednostkę”²⁹. Odrzucano bowiem, głównie wśród strukturalistów, znaczenie procesów umysłowych koniecznych do zaistnienia rzeczywistego znaczenia języka w sferze komunikacji. Zamierzano ograniczyć uwagę poświęcaną człowiekowi tworzącemu wypowiedź na rzecz obserwowalnych sytuacji wykorzystania języka. Miała temu sprzyjać obiektywizacja, której celem pozostawał powrót do tzw. właściwego językoznawstwa³⁰. W ten sposób zgłębianie okoliczności rzeczywistości zewnętrznej oraz status twórczy człowieka zbagatelizowano na rzecz znaczenia słów. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w późniejszych dyskusjach i polemikach językoznawczych.

²³ Tamże.

²⁴ Tamże, 196.

²⁵ Tamże.

²⁶ Tamże, 201.

²⁷ Tamże, 197.

²⁸ Tamże.

²⁹ Tamże.

³⁰ Tamże.

Wobec krytyki kognitywizmu – spory oraz dylematy badawcze a badania językoznawcze

Odpowiedzią na krytykę językoznawstwa kognitywnego ze strony strukturalistów i generatywistów stało się podjęcie dalszych dyskusji zmierzających do postawienia szczegółowych wniosków wynikających z treści podanych w wątpliwość. Było to możliwe dzięki powtórzeniu sformułowania, iż „język nie jest odrębnym modulem niezależnym od pozostałych zdolności poznawczych człowieka”³¹. W takim rozumieniu konstatacja ta odnosi się do szerszego spojrzenia językoznawców na wyniki i skutki dokonań innych nauk pokrewnych kognitywizmowi. Miało tutaj także miejsce bliższe przyjrzenie się wybranym aspektom kwestii ludzkiego poznania, przy jednoczesnym powoływaniu się na istotne postulaty filozoficzne oraz antropologiczne³².

W celu uściślenia pewnych zjawisk zachodzących na obszarze kognitywizmu można pochylić się nad istotą tzw. gramatyki kognitywnej³³. Pojawia się tutaj szczególne zaznaczenie istotności uzusu językowego wynikającego z przyjętych norm językowych. W wymiarze praktycznym analiza danego tekstu nie powinna ograniczać się tylko do operowania pewnymi pojęciami służącymi zidentyfikowaniu głównej myśli tekstu. O wiele ważniejsza jest w tym przypadku sama świadomość tego, iż sam akt użycia języka to konkretne doświadczenie językowe wynikające z procesów kształtowania się komunikacji.

Ku interdyscyplinarności – kognitywizm a inne nauki – ujęcie interdyscyplinarne

W czasach współczesnych językoznawstwo kognitywne odgrywa rolę znaczącej dyscypliny badawczej, która zakorzeniona jest w anglosaskich wyznacznikach badań w tym zakresie. Obecne w naukowym dyskursie europejskim paradygmaty kognitywizmu okazują się tkwić w ojczystych językach wielu badaczy, co odnosi się przede wszystkim do angielskiego obszaru językowego³⁴. Nie bez znaczenia pozostają także pewne elementy pochodzące z języków słowiańskich, urozmaicające perspektywy badawcze tej dyscypliny naukowej. Taka sposobność to również możliwość odwoływania się przez przedstawicieli wskazanego nurtu językoznawczego nie tylko do nauk humanistycznych. Dzięki poszerzeniu horyzontu

³¹ Tamże, 203.

³² Tamże.

³³ Tamże, 196.

³⁴ Cyt. za: Elżbieta Tabakowska, „Komunikowanie i poznawanie w językoznawstwie”, *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 1–2 (2005): 50, dostęp 7.01.2023, https://rcin.org.pl/Content/52207/PDF/WA248_67999_P-I-2524_tabakow-komunik.pdf.

poznawczego kognitywizm zyskuje obecnie miano interdyscyplinarnego obszaru zainteresowań współczesnej nauki³⁵.

W aspekcie związków z innymi naukami współczesny kognitywizm obejmuje szeroką grupę dyscyplin naukowych określanych wspólnym mianem „nauk kognitywnych”³⁶. Należy jednak zwracać uwagę na możliwość omyłki wynikającej ze specyfiki owej dziedziny wiedzy zajmującej się wieloma aspektami poznania. Co prawda nie wyklucza się sposobności do wspierania i uzupełniania postulatów kognitywizmu przez badania nad sztuczną inteligencją i lingwistyką obliczeniową, trzeba mieć jednak świadomość oddzielności poszczególnych dyscyplin³⁷. Zachowanie właściwej im specyfiki pozwoli na uniknięcie niejednoznaczności wynikających z przyjęcia różnych perspektyw badawczych.

Warto przyjrzeć się relacji łączącej językoznawstwo kognitywne z innymi dyscyplinami naukowymi. Ciekawym przykładem są tutaj powiązania kognitywizmu z filozofią. Parafrazując Damiana Łuszczynskiego, można zadać pytanie o to, co filozofia może zaferować kognitywistyce³⁸. Wspomniany autor skłania się ku stwierdzeniu, iż podstawą budowania interdyscyplinarnej, bądź transdyscyplinarnej, relacji pozostaje zachowanie pewnego stopnia analogii³⁹. Istotna wydaje się nie rzeczywista odpowiedź na pytanie, w jaki sposób obie dziedziny będą się uzupełniać, lecz odpowiedź, na jakich płaszczyznach dochodzi do interakcji i konfrontacji wybranych rozwiązań metodologicznych⁴⁰. Oczywiście zróżnicowane pola badawcze nie wykluczają wzajemnego wspomaganiania się poszczególnych nauk, ale sugerują elementy wspólne, konstytuujące wnioski badawcze, potwierdzane za pomocą właściwych każdej dyscyplinie narzędzi, środków oraz metod badawczych.

Nie bez znaczenia wydaje się tutaj także aspekt poznawczy związany z ustaleniem kryteriów warunkujących oddzielenie struktury i procesu w kontekście kognitywizmu. Zastosowanie metodologii związanej z tym nurtem nakazuje refleksję nad procesami mającymi miejsce w obrębie tworzywa językowego⁴¹. Znaczenia przypisywane wybranym procesom poznawczym wręcz domagają się dookreślenia ze względu na aspekty postrzegania struktur języka. W tym sensie warto wspomnieć o tym, iż wybrane kategorie semantyczne odnajdują swoje odzwierciedlenie w języku, jednocześnie świadcząc o procesach

³⁵ Tamże.

³⁶ Tamże, 52.

³⁷ Tamże.

³⁸ Zob. Damian Leszczyński, „Czy kognitywistyka może dać coś filozofii?”, *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria* 2 (2013), 22 : 86, dostęp 27.05.2023, https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.doi-10_2478_pfn-2013-0037/c/czy_kognitywistyka.pdf.

³⁹ Tamże.

⁴⁰ Tamże, 96 i 102.

⁴¹ Zob. Piotr Cap, Roman Kalisz, „Językoznawstwo kognitywne w analizie pragmatyki językowej”, w: *Praktyka, retoryka, argumentacja. Obrazy języka i dyskursu w naukach humanistycznych*, red. Piotr Cap, Piotr Stalmaszczyk (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2014), 180.

poznawczych⁴². Odnajdują one swoje podłoże w różnych założeniach filozoficznych, w których rozważa się znaczenie komunikacji.

Istotne wydaje się także zastosowanie językoznawstwa kognitywnego w naukach prawnych⁴³. Zasada, na jakiej opierają się nowoczesne rozwiązania prawne oraz dyskurs prawniczy implikują konieczność klasyfikacji pewnych znaczeń. Domagają się one utrwalenia według określonych reguł wyznaczonych przez ustalony porządek zakorzeniony w języku prawniczym. Jego specyfika silnie oddziałuje na kształtowanie się terminologii szczegółowej, co jest także obecne w różnych dyscyplinach prawa jako działu nauk⁴⁴. Relacja, która może łączyć kognitywizm z prawem, nie ma jednolitego charakteru, pierwszy z nurtów badawczych nie wypracował bowiem dotychczas spójnej metodologii ukazywania pewnych zjawisk, również na płaszczyźnie językowej⁴⁵. Perspektywa ta uświadamia, że brak jednolitego paradygmatu badawczego w kognitywizmie jest ryzykowny w przypadku podjęcia prób odwoływania się przez nauki prawne do odkryć kognitywizmu. Za słuszne należy więc przyjąć stwierdzenie, że relacja: kognitywizm–nauki prawne nie jest na tyle „dojrzała”, aby stanowić wzajemne uzupełnienie merytoryczne⁴⁶.

Procesy zapamiętywania nierozzerwalnie łączą się z procesem nauczania. Szczególnie interesującym przykładem jednego z etapów edukacyjnych pozostaje edukacja przedszkolna i wczesnoszkolna⁴⁷. Specyfika kształcenia oraz metody dydaktycznej w niniejszej sytuacji polega na nadawaniu – w myśl kognitywizmu – kierunku nauki, wychowania i rozwoju dzieci. Istnieje prawdopodobieństwo, iż językoznawstwo kognitywne stanie się tutaj obecne, gdyż obejmuje ono formułowanie komunikatów (nauczyciel–uczeń, uczeń–nauczyciel) zawierających się w szerszym pojęciu komunikacji dydaktycznej⁴⁸. Znaczącą rolę odgrywa także zwracanie uwagi na właściwości procesów poznawczych, które dotyczą operacji i działań w zakresie uczenia się i myślenia⁴⁹.

We współczesnym dyskursie naukowym, również w aspekcie kierunków studiów, istotną rolę pełnią nauki o zarządzaniu, które stanowią interdyscyplinarną dziedzinę

⁴² Tamże, 181.

⁴³ Zob. Wojciech Załuski, „Nauki kognitywne a filozofia prawa”, w: *Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych*, cz. 1, red. Marek Zirk-Sadowski, Bartosz Wojciechowski, Tomasz Bekrycht (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014), 176, dostęp 27.05.2023, https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/35309/175-186_Zaluski.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

⁴⁴ Tamże.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ Tamże, 181.

⁴⁷ Anna Jurczak, „Kognitywizm w pedagogice przedszkolnej i wczesnoszkolnej”, *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna* 2 (2016), 8: 41, dostęp 27.05.2023, <https://czasopismoippis.up.krakow.pl/wp-content/uploads/2015/01/Anna-JURCZAK-Kognitywizm-w-pedagogice-przedszkolnej-i-wczesnoszkolnej1.pdf>.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Tamże.

wiedzy⁵⁰. Jest ona popularna, gdyż rozwój nowoczesnych technologii oraz zmiana standardów wykonywania pracy ulegają dynamicznym zmianom w określonych sytuacjach. Pojawia się więc potrzeba optymalizacji treści składających się na teoretyczny fundament rozważań w zakresie nauk o zarządzaniu, z których najważniejsze działy badawcze to: psychologia społeczna, psychologia poznawcza, prawo, ekonomia, nauki społeczne inne niż psychologia, elementy filozofii⁵¹. Znaczącą funkcję – w aspekcie komunikacji – odgrywa natomiast język będący swojego rodzaju zapośredniczeniem treści i komunikatów przekazywanych sobie przez poszczególne podmioty procesów komunikacyjnych⁵². Nie bez znaczenia pozostaje więc ukierunkowanie uwagi na istotę języka, który, odnosząc się do założeń kognitywizmu, jest podstawowym twórczym warunkującym o jakości zarządzania, np. zasobami ludzkimi.

Z szerokim spojrzeniem na językoznawstwo kognitywne wiąże się ponadto pragmatyczny aspekt jego rozumienia jako pewnego etapu w rozwoju badań poświęconych zagadnieniom materii języka. Istotna w tym zakresie pozostaje także płaszczyzna dyskusji nad określonymi zjawiskami mającymi miejsce w obrębie płaszczyzny językoznawczej. W tej przestrzeni istnieje możliwość wyboru danej teorii mającej charakter pragmatyczny, w celu ukształtowania się metody umożliwiającej dostosowanie założeń pragmatyki językoznawczej do wybranych postulatów kognitywizmu. Osobliwą relację wyznacza tutaj ujęcie tego problemu w aspekcie funkcjonalno-socjologicznym, gdzie dochodzi do swoistego połączenia psychologii z socjologią języka⁵³. W wyniku wspomnianego powiązania tych dziedzin ma miejsce szersze spojrzenie na kontekst, w jakim przeprowadzone są badania. Nie bez znaczenia w tej kwestii jest oczywiście wnikanie w szczegółowe założenia z zakresu filozoficznych uwarunkowań semantyki oraz zastosowania kryteriów pragmatyki językowej. Istotny staje się ponadto wzór przyjęty w kontekście „ustalania znaczenia” wybranych form językowych. Są one twórczym płynnym, jeśli chodzi o sposób rozumienia, co mogłoby potwierdzać próbę poznania prawdy w świetle kognitywizmu⁵⁴. Uwzględniono tutaj konieczność sięgania po niektóre kryteria aksjologiczne związane z nacechowaniem nimi poszczególnych mechanizmów i struktur językowych. Sposobność do oceny danego zagadnienia w sposób pozytywny bądź negatywny nie jest tylko świadectwem stopnia

⁵⁰ Zob. Katarzyna Piórkowska, „Treści kognitywne i metodologiczne psychologii społecznej i poznawczej w kontekście nauk o zarządzaniu”, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Nowe kierunki w zarządzaniu przedsiębiorstwem – wiodące orientacje* 340 (2014): 113, dostęp 27.05.2023, <https://wir.ue.wroc.pl/info/article/WUT1328f5fd57a4485c94bfd8a51e3d734e/Publication+%E2%80%93+Tre%C5%9Bci+kognitywne+i+metodologiczne+psychologii+spo%C5%82ecznej+i+poznawczej+w+kontek%C5%9Bcie+nauk+o+zarz%C4%85dzaniu+%E2%80%93+Wroclaw+University+of+Economics+and+Business>.

⁵¹ Tamże.

⁵² Tamże, 118.

⁵³ Zob. Cap, Kalisz, „Językoznawstwo kognitywne”, 180.

⁵⁴ Tamże.

zrozumienia danej kategorii myślowej w określonej społeczności⁵⁵. Liczne teorie językoznawcze skłaniające się ku odkrywaniu nowych płaszczyzn funkcjonowania pragmatyki na tle semantyki stanowią istotną część rozważań poświęconych ustalaniu faktycznego stanu rzeczy.

Metodologiczne i poznawcze wyznaczniki językoznawstwa kognitywnego

Istotnym aspektem językoznawstwa kognitywnego pozostaje ustalenie określonych kryteriów nadających kształt rozważaniom językoznawczym. Podany obszar badawczy charakteryzuje się więc swoistą metodologią, zgodnie z którą dobór odpowiednich narzędzi i środków badawczych uzależniony jest od perspektywy spojrzenia na dane zagadnienie. W przypadku badania materii języka w językoznawstwie wyraźnie zaznaczają się idee dekonstrukcjonizmu w odniesieniu do teorii literatury. Osobliwe tezy i sformułowania sugerują George Lakoff i Ronald W. Langacker⁵⁶. Według nich w językoznawstwie nie jest możliwe współistnienie semantyki i pragmatyki. W nawiązaniu do teorii dekonstrukcyjnych uwidacznia się wyraźne rozgraniczenie istnienia pomiędzy tekstem a kontekstem, co doprowadza do pojawienia się zjawiska intertekstualności⁵⁷. Takie podejście wymusza podejście dotyczące różnych możliwości interpretacji. Językoznawstwo łączy się z poetyką, co wzbogaca jego treść, lecz także uwypukla strukturę uporządkowania wybranych danych w formie konceptualizacji⁵⁸. Dochodzi do spotkania znaczenia symbolicznego z określonymi konotacjami symbolicznymi. Okazują się one nośnikami informacji, które są przekazywane w procesie komunikowania się. W tym kontekście należy ponadto zwrócić uwagę na funkcję, jaką pełni język w określonych rodzajach tekstów. Może ona wynikać z przeznaczenia ustalonego tekstu, a także być powiązana z innymi czynnikami wpływającymi na rozumienie wypowiedzi i zawartych w niej znaczeń. Znaczenia zawarte w wypowiedzi podlegają zasadom gramatyki odnoszącym się do struktury tekstu i prawidłowości funkcjonujących w jego obrębie. Szczególną rolę odgrywa tutaj gramatyka kognitywna będąca odzwierciedleniem idei Langackera, w której uwidaczniają się zasadniczo dwie postawy związane z podejściem do przedmiotu badań – struktury pojęciowej⁵⁹. Wspomniany autor ukazywał jedną z tych właściwości – dynamiczność. Należy zaznaczyć, iż pojawia się tutaj także termin konceptualizacji, związany z dynamicznością i temporalnością procesów mających miejsce w ramach gramatyki kognitywnej. Mówiąc zaś o konkretnej struktu-

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Cyt. za: Elżbieta Tabakowska, *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, przeł. Agnieszka Pokojska, (Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2001), 27.

⁵⁷ Tamże.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, 52–53.

rze, nasuwa się spostrzeżenie, że istotą jednej ze struktur pozostaje szyk wyrazów stanowiący o konstrukcji danej wypowiedzi. Schemat realizowany przez nią decyduje o kolejności konceptualizacji, tj. o następstwie poznania i „dostępu” do poszczególnych elementów wypowiedzi⁶⁰. Dokonując przeglądu konstrukcji przykładowego zdania, można brać pod uwagę występujące w nim uwarunkowania według pewnego klucza postępowania. Należy w tym aspekcie podkreślić przede wszystkim perspektywę spojrzenia na daną wypowiedź – interpretacja zastosowanych w zdaniu konstrukcji i elementów jest szansą na spojrzenie „bardziej globalne” lub „bardziej lokalne”. Skoncentrowanie się więc jedynie na pewnym fragmencie tekstu wpisuje się w dostrzeżenie poszczególnych zależności jako swoistej organizacji tekstu.

Podsumowanie

Język to nośnik znaczenia – konotuje on pewne sensory, jednocześnie będąc znaczeniem samym w sobie. Nie dzieje się to przypadkowo, bowiem płaszczyzna wyrażania przenika się wzajemnie z płaszczyzną semantyczną. Połączenie tworzywa językowego i zawartości semantycznej to kreacja treści wyznaczającej pewne aspekty poznania. Poznania weryfikującego wnikanie w głębię sensów utrwalonych na piśmie i w mowie. Tworzenie wypowiedzi jest więc swoistą konfiguracją elementów składających się na materię i naturę tekstu. Utkanie jego struktury, kompozycji oraz opracowanie zawartości merytorycznej jest niebanalną formą organizacji wypowiedzi. Ma to szczególnie związek z wewnętrznym porządkiem zapośredniczenia treści, jaką pozostaje tekst w odniesieniu do rzeczywistości zewnętrznej obejmującej kontekst jego powstania. Normy językowe oraz przyjęta konwencja ustalają swoisty schemat działania autorskiego, ukierunkowanego na spełnienie wybranych kryteriów formalnych właściwych specyficznie danej wypowiedzi. Są one przejawem znajomości pewnych wyznaczników tych elementów tekstu, które decydują o jego kształcie, wymowie i relacji do realiów panujących w konkretnych okolicznościach.

Osobnym zagadnieniem pozostaje odniesienie do procesu powstawania tekstu. Wraz z początkiem refleksji nad nim nasuwa się zasadnicze pytanie o to, jak powstają teksty, jakie są czynniki decydujące o tworzeniu poszczególnych form wypowiedzi. Na to pytanie istnieje wiele prób odpowiedzi, nie sposób jednak wyjaśnić tego złożonego zagadnienia. Biorąc pod uwagę jego praktyczny charakter, należy dostrzec zależność wynikającą wprost z zaprezentowanych danych dotyczących modelu kognitywnego. Można zauważyć, że swoista natura uwarunkowań poznawczych uwzględnianych we wspomnianym nurcie językoznawstwa ma związek z percepcją rzeczywistości, a więc z doświadczeniem. Bywa ono „przetwarzane” na pewną treść, która – zorganizowana według konwencjonalnych prawidłowości – stanowi ponadto wykładnię znaczeń zawartych w poszczególnych znakach,

⁶⁰ Tamże.

wyrazach. Zawierają one w sobie również osobliwą część symboliczną, konotującą ustalony obraz rzeczywistości, w tym także zjawisk odnoszących się do różnych sfer życia. W nich bowiem wymagane, a zarazem konieczne, jest użycie języka nie tylko w funkcji wyrażania treści, emocji – istotna w tym zakresie wydaje się kreacja tożsamości w danej grupie społecznej. Język to bowiem składnik poznawczy tego, co konstytuuje określone środowisko – wraz z jego użyciem uwidacznia się fakt, że język jawi się jako środek wyrażania własnego „ja”. Okazuje się ono wstępem do zapoznania się nie tylko z samą materią języka, lecz także z zawiązaniem wspólnoty komunikacyjnej, której członkowie, mówiąc tym samym językiem, odkrywają jego istnieniową złożoność i znaczenie.

Bibliografia

- Libura, Agnieszka, Daria Bębeniec, Hubert Kowalewski, red. *Dociekania kognitywne*. Kraków: Universitas, 2018.
- Stalmaszczyk, Piotr, red. *Metodologie językoznawstwa. Od dialektologii do dialektyki. Łódzkie Studia z Językoznawstwa Angielskiego i Ogólnego*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2015.
- Stalmaszczyk, Piotr, Piotr Cap, red. *Praktyka, retoryka, argumentacja. Obrazy języka i dyskursu w naukach humanistycznych*. Kraków: Wydawnictwo Universitas, 2014.
- Tabakowska, Elżbieta. *Językoznawstwo kognitywne a poetyka przekładu*, przeł. Agnieszka Pokojka. Kraków: Universitas, 2001.

Źródła internetowe

- Gonigroszek, Danuta. „Językoznawstwo kognitywne: «ucieleśniony» umysł i znaczenie”. *Językoznawstwo* 1 (2011), 5: 13–20. Dostęp 7.01.2023. https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analizy_jezykoznawcze/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analizy_jezykoznawcze-r2011-t5/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analizy_jezykoznawcze-r2011-t5-s13-20/Językoznawstwo_wspolczesne_badania_problemy_i_analizy_jezykoznawcze-r2011-t5-s13-20.pdf.
- Jurczak, Anna. „Kognitywizm w pedagogice przedszkolnej i wczesnoszkolnej”. *Pedagogika Przedszkolna i Wczesnoszkolna* 2 (2016), 8: 37–50. Dostęp 27.05.2023. <https://czasopismoipppis.up.krakow.pl/wp-content/uploads/2015/01/Anna-JURCZAK-Kognitywizm-w-pedagogice-przedszkolnej-i-wczesnoszkolnej.pdf>.
- Leszczyński, Damian. „Czy kognitywistyka może dać coś filozofii?”. *Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria* 2 (2013), 86: 85–102. Dostęp 27.05.2023 https://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmetal.element.doi-10_2478_pfn-2013-0037/c/czy_kognitywistyka.pdf.
- Piórkowska, Katarzyna. „Treści kognitywne i metodologiczne psychologii społecznej i poznawczej w kontekście nauk o zarządzaniu”. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Nowe kierunki w zarządzaniu przedsiębiorstwem – wiodące orientacje* 340 (2014), 112–120. Dostęp 27.05.2023. <https://wir.ue.wroc.pl/info/article/WUT1328f5fd57a4485c94bfd8a51e3d734e/Publication+%E2%80%93Tre%C5%9Bcie+kognitywne+i+metodologiczne+psychologii+spo%C5%82ecznej+i+poznawczej+w+kontek%C5%9Bcie+nauk+o+zarz%C4%85dzaniu+%E2%80%93+Wroclaw+Univercity+of+ Economics+and+Business>.
- Tabakowska, Elżbieta. „Komunikowanie i poznawanie w językoznawstwie”. *Teksty Drugie: teoria literatury, krytyka, interpretacja* 1–2 (2005): 50–59. Dostęp 7.01.2023. https://rcin.org.pl/Content/52207/PDF/WA248_67999_P-I-2524_tabakow-komunik.pdf.

- Winiarska, Justyna. *Kognitywizm – językoznawstwo otwarte?* Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2011: 27–48. Dostęp 7.01.2023. https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/30641/27-48_Kognitywizm.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Wiraszka, Łukasz. „Językoznawstwo kognitywne: w poszukiwaniu humanistycznej koncepcji języka”. W: *Iuvenilia Philologorum Cracoviensum*. T. 1. *Źródła Humanistyki Europejskiej*, 193–208. Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego: Kraków, 2008. Dostęp 7.01.2023. https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/60349/wiraszka_jezykoznawstwo_kognitywne_2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y.
- Załuski, Wojciech. „Nauki kognitywne a filozofia prawa”. W: *Integracja zewnętrzna i wewnętrzna nauk prawnych*. Cz. 1, 175–186, red. Marek Zirk-Sadowski, Bartosz Wojciechowski, Tomasz Bekrycht. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2014. Dostęp 27.05.2023. https://dspace.uni.lodz.pl/bitstream/handle/11089/35309/175-186_Zaluski.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Refleksja o językoznawstwie kognitywnym w ujęciu humanistycznym i o naukowym aspekcie interdyscyplinarnym

Streszczenie

Językoznawstwo kognitywne zaczyna odgrywać coraz ważniejszą rolę w interdyscyplinarnym dyskursie badawczym, uwzględniającym główny przedmiot badań – materię języka i jej zastosowanie na wielu płaszczyznach. Celem artykułu jest wyeksponowanie zakresu problematycznego wspomnianych zagadnień, biorąc pod uwagę przesłanki teoretyczne z zakresu lingwistyki i socjolingwistyki w kontekście rozwoju badań językoznawczych. Liczne egzemplifikacje pojęciowe, służące wyjaśnieniu wybranych zagadnień, uwidaczniają w tym zakresie złożony charakter podanego tematu, jednocześnie wskazując na jego powiązania z szeroko rozumianą myślą humanistyczną. Autor odwołuje się do niektórych założeń współczesnej humanistyki, zaznaczając przy tym konieczność powiązania nowych postulatów badawczych w zakresie językoznawstwa kognitywnego z podmiotem badań – uczestnikiem procesu komunikacji. Przedstawia ponadto metodologiczne dylematy poznawcze wynikające z rozwoju języka kognitywnego, poruszając przy tym problem relacji kognitywizmu wobec innych dziedzin wiedzy. Podkreśla interdyscyplinarny charakter powiązań łączących niektóre aspekty wybranych dyscyplin badawczych i dyscyplin stosowanych w praktyce zawodowej. Metodologiczną przesłanką, obejmującą analizę piśmiennictwa oraz operowanie aparatem pojęciowym z zakresu językoznawstwa, był dobór odpowiedniej terminologii zawierającej w sobie aktualne odniesienia do funkcjonowania kognitywizmu w aspekcie komunikacji. Jak wskazano powyżej, wyniki badań zostały zaprezentowane w formie wniosków z analizy lektury przedmiotowej, w której odwołano się do kwestii wymagających wyrazistego podkreślenia.

A reflection on the humanistic approach to cognitive linguistics and the scientific interdisciplinary aspect

Summary

Cognitive linguistics is becoming more and more important in the interdisciplinary research discourse concerned with the main research object, i.e. the matter of language and its use on

a variety of levels. The aim of this article is to point to problem areas of the aforementioned issues, taking into consideration the theoretical linguistic and sociolinguistic premises in the context of the linguistic research development. Numerous conceptual exemplifications, used in explaining selected issues, reveal a complex character of the issue at hand, and, at the same time, point to the interrelation with a broadly understood humanistic thinking. The author refers to the selected assumptions of the modern humanistic research, showing the necessity to connect the new findings of cognitive linguistics with the object of the research, i.e. the participant of the communication process. Moreover, the author presents methodological cognitive dilemmas resulting from the development of the cognitive terminology, discussing the issue of the relationship between cognitivism and other branches of science. The author highlights the interdisciplinary character of the links between some aspects of research branches and the ones that are used in professional contexts. The methodological premise, consisting of the analysis of writing and operating the linguistic terminology, is the selection of appropriate terminology including modern references to the functioning of cognitivism in communication. As shown above, the research results are presented as conclusions from the analysis of sources that refer to issues requiring high lighting.

Cytowanie

Kozioł, Bartłomiej. „Refleksja o językoznawstwie kognitywnym w ujęciu humanistycznym i o naukowym aspekcie interdyscyplinarnym”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 53–67. DOI: 10.18276/sj.2023.22-05.

DOROTA ORSSON

ORCID: 0000-0003-0099-5856
Universitätsmedizin Greifswald
dorota.orsson@med.uni-greifswald.de

Tandemowa edukacja językowa dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Niemiecki i polski jako język obcy – założenia projektu

Słowa kluczowe

glottodydaktyka tandemowa, transgraniczna edukacja międzykulturowa, język polski jako obcy, język niemiecki jako obcy, nauczanie przedszkolne i wczesnoszkolne

Keywords

tandem glottodidactics, cross-border intercultural education, Polish as a foreign language, German as a foreign language, preschool and early childhood education

Dzięki aktywności regionalnej w ramach projektów unijnych oraz indywidualnych inicjatyw instytucjonalnych ostatnich lat regiony Niemiec i Polski po obu stronach Odry zbliżyły się do siebie gospodarczo, kulturowo i komunikacyjnie. Zaangażowane w proces integracji polsko-niemieckiej miasta i gminy opracowały strategię dynamizacji współpracy w ramach „Transgranicznego Planu Działania – Przyszłość Doliny Dolnej Odry”¹.

Wymieniona strategia rozwoju kooperacji regionalnej została podzielona na cztery obszary działań: Turystykę, Edukację, Gospodarkę i Infrastrukturę. W dziedzinie edukacji sformułowano następujący cel: Ci, którzy chcą współpracować, rozumieć się nawzajem

¹ Porozumienie o współpracy transgranicznej polskich i niemieckich miast i gmin w ramach Transgranicznego Planu Działania – Przyszłość Doliny Dolnej Odry, <https://www.transodra-online.net/pl/node/19478>.

i poznawać kulturę sąsiada, muszą umieć porozumiewać się nie tylko emocjonalnie, ale przede wszystkim werbalnie².

Ze względu na stały ruch graniczny między Niemcami a Polską, wymianę międzykulturową, współpracę gospodarczą, polityczną i administracyjną, znajomość języka kraju sąsiedniego staje się nieodzownym środkiem komunikacji w regionie przygranicznym, a także warunkiem koniecznym dynamicznie rozwijającego się wspólnego rynku pracy. Pozbawiona barier komunikacja transgraniczna i znajomość norm kulturowych są zatem niezbędne dla dalszej integracji stosunków społecznych i gospodarczych między Niemcami i Polską.

W celu wsparcia nabywania wymienionych kompetencji międzykulturowych i komunikacyjnych rozpoczęto pracę nad międzynarodowym projektem INT128 „Edukacja językowa dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Niemiecki i Polski jako język obcy. / Frühkindliche Sprachvermittlung. Deutsch bzw. Polnisch als Fremdsprache”, realizowanym w ramach europejskiego Programu Interreg VA Niemcy/Meklemburgia-Pomorze Przednie/Brandenburgia/Polska w obszarze celu „Europejska Współpraca Terytorialna” Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR).

Do realizacji projektu przystąpili partnerzy z obszaru wsparcia programu³ z Niemiec: Urząd Oder-Welse w Pinnow jako partner wiodący oraz z Polski: Gmina Gryfino, Gmina Nowogódek Pomorski, Gmina Dębno i Gmina Kołbaskowo.

Za główny cel projektu INT128 przyjęto stworzenie dodatkowych możliwości i odpowiednich warunków do nauki języka polskiego i języka niemieckiego oraz poznania kultury sąsiedniego kraju, a także rozszerzenie i zintensyfikowanie istniejących od dziesięciu lat wzajemnych relacji między przedszkolami, szkołami i społecznościami partnerskimi. W ramach tego zadania zaplanowano przeprowadzenie zajęć językowych⁴ oraz wspólnych polsko-niemieckich spotkań⁵, podczas których język będzie praktycznie wykorzystywany.

Aby skutecznie wspierać naukę języka polskiego i niemieckiego, konieczne było również stworzenie zbioru – dostosowanych do wieku uczących się – polskich oraz niemieckich

² Interreg VA, zatwierdzone projekty programu współpracy / Oś priorytetowa: 3 – Edukacja / Numer projektu: INT128. Źródło: <https://interreg5a.info/de/umsetzung/programm/liste-der-bewilligten-projekte/details/1/25/fr%C3%BChkindliche-sprachvermittlung-deutsch-bzw-polnisch-als-fremdsprache.html?start=0>.

³ Obszar wsparcia programu Interreg VA rozciąga się wzdłuż północnego odcinka granicy polsko-niemieckiej po obu stronach rzeki Odry i jej ujścia, pomiędzy aglomeracją berlińską na południu a Morzem Bałtyckim na północy, na powierzchni 42 162 km². Zgodnie z aktualną klasyfikacją NUTS 3 obszar wsparcia obejmuje następujące jednostki: powiaty Vorpommern-Rügen, Vorpommern-Greifswald i Mecklenburgische Seenplatte w kraju związkowym Meklemburgia-Pomorze Przednie, powiaty Barnim, Uckermark i Märkisch-Oderland w kraju związkowym Brandenburgia oraz województwo zachodniopomorskie. Źródło: <https://interreg5a.info/de>.

⁴ Cel szczegółowy projektu w ramach pakietu roboczego A.T1.1.

⁵ Cel szczegółowy projektu w ramach pakietu roboczego A.T1.2.

materiałów językowych o tematyce regionalnej, który wypełniłyby lukę w transgranicznej ofercie pomocy glottodydaktycznych⁶.

Ilustracja 1. Mapa obszaru finansowania programu Interreg VA

Źródło: <https://interreg5a.info/de>.

Do nauki wymienionych języków obcych i organizacji spotkań postanowiono nabyć wspomagający edukację sprzęt komputerowy i multimedialny, który umożliwi dzieciom naukę języka obcego w atrakcyjnej formie⁷. Docelowymi użytkownikami tego sprzętu były również nauczycielki i nauczyciele uczestniczący w projekcie, którzy w ten sposób, i za pomocą mediów cyfrowych, mogli się dalej kształcić, wymieniać doświadczenia i przygotowywać do spotkań w grupach roboczych i ewaluacyjnych⁸.

Polsko-niemiecka glottodydaktyka tandemowa

Nauczanie języków obcych odbywa się najczęściej w izolacji edukacyjnej, w grupach homogenicznych, pracujących pod kierunkiem lektorki/lektora z przeznaczonym dla danego poziomu kompetencyjnego programem edukacyjnym.

⁶ Cel szczegółowy projektu w ramach pakietu roboczego A.T1.3.

⁷ Cel szczegółowy projektu w ramach pakietu roboczego A.T1.4.

⁸ Projekt INT128 realizowany był również w czasie, gdy Światowa Organizacja Zdrowia ogłosiła pandemię COVID-19 i obowiązywały ograniczenia w kontaktach bezpośrednich. Media umożliwiające pracę zdalną umożliwiły więc realizację zadań projektowych pomimo wprowadzonych restrykcji.

Bilingwalne nauczanie tandemowe oferuje natomiast nauczanie/naukę języka, przy jego jednoczesnym praktycznym użyciu oraz indywidualnej weryfikacji poprawności komunikatu językowego przez native speakera, tj. jednoczesną ocenę i korektę. Ponadto ta forma edukacji językowej umożliwia w czasie rzeczywistym wymianę informacji oraz doświadczeń na temat kultury i obyczajów obu krajów. W ten sposób, oprócz nauki języka obcego, dochodzi do stałej wymiany kulturowej między osobami w tandemie oraz do poznania świata z perspektywy innego języka⁹.

Realizacja nauczania tandemowego jest możliwa na podstawie odpowiedniego, bilingwalnego przygotowania kadry lektorskiej oraz dedykowanych dla tandemowego programu nauczania bilingwalnych materiałów edukacyjnych.

W wyniku postępowania konkursowego, ogłoszonego przez partnera wiodącego projektu INT128 Urząd Oder-Welse z Pinnow, Instytut Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego był odpowiedzialny za zarządzanie pakietem roboczym projektu, zwanym m.in. ze szkoleniem kadry pedagogicznej partnerów projektu, ponadto za opiekę merytoryczną oraz publikację zbioru materiałów językowych do nauki języka polskiego i języka niemieckiego dla wskazanych grup wiekowych.

W ramach realizacji zadania projektowego oraz w celu zapewnienia najbardziej optymalnych warunków nauczania i uczenia się języka społeczności kraju sąsiedniego podjęto decyzję o przygotowaniu tandemowego polsko-niemieckiego programu glottodydaktycznego, którego podstawą są materiały do nauki języka polskiego i języka niemieckiego jako języków obcych. Materiały te są dostosowane do poziomu kompetencyjnego danej grupy wiekowej oraz uwzględniają treści regionalne, tj. nazwy wsi, miejscowości, ulic, rzek itp., by uczestnicy zajęć językowych (dzieci i młodzież) mogli się z nimi identyfikować oraz pogłębiać wiedzę na temat sąsiedniego kraju.

Prace nad programem edukacyjnym oraz polskimi i niemieckimi materiałami dydaktycznymi prowadził zespół autorski pod kierownictwem dr Doroty Orsson, ekspertki z Instytutu Językoznawstwa Uniwersytetu Szczecińskiego. W skład tego zespołu wchodził także pracownicy Instytutu oraz nauczycielki i nauczyciele partnerów projektu INT128.

Ponadto przeprowadzono serię warsztatów szkoleniowych dla kadry pedagogicznej partnerów projektu z Niemiec i z Polski, mających na celu metodyczne i dydaktyczne przygotowanie nauczycielek i nauczycieli do realizacji zajęć w edukacyjnym tandemie polsko-niemieckim. Na każdym etapie realizacji zadania projektowego prowadzono weryfikację i ewaluację prowadzonych szkoleń.

⁹ Dorota Orsson, „Polsko-niemiecka transgraniczna komunikacja specjalistyczna w ratownictwie medycznym – założenia projektu”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 20 (2021): 105–114. DOI: 10.18276/sj.2021.20-08.

Zbiór materiałów

W wyniku realizacji zadania projektowego zespół autorski przygotował dwa tysiące kompletów językowych materiałów dydaktycznych z cyfrową bazą danych, w tym tysiąc egzemplarzy dla języka niemieckiego i tysiąc egzemplarzy dla języka polskiego jako języków obcych, które stanowią podstawę edukacyjną w bilingwalnej tandemowej akwizycji języka.

Każdy z egzemplarzy zawiera sto ćwiczeń językowych dostosowanych tematycznie i kompetencyjnie do poziomu danej grupy wiekowej. Zgodnie z celami projektu uwzględniono trzy grupy wiekowe: przedszkole, klasy 1–3 i 4–6. Oprócz zadań dostosowanych do wieku ćwiczenia zawierają również krajoznawcze i interkulturowe informacje o regionie.

Ilustracja 2. Zbiór materiałów do nauki języka polskiego

Ilustracja 3. Zbiór materiałów do nauki języka niemieckiego

Opracowany polsko-niemiecki zbiór materiałów umożliwia również innowacyjne przyswajanie języka w formie nauczania tandemowego par/grup polsko-niemieckich, gdyż większość ćwiczeń w obu wersjach językowych zbioru jest identyczna w treści.

Wymogiem wskazanym podczas przygotowywania wniosku projektowego INT128 było takie opracowanie materiałów edukacyjnych, by nie stanowiły one jednolitego podręcznika. Ćwiczenia zostały więc przygotowane w taki sposób, aby mogły służyć jako podstawa do realizacji poszczególnych celów programowych na różnych poziomach edukacyjnych. Dzięki temu każde ćwiczenie może stanowić tematyczną bazę omawianego zagadnienia lub, po odpowiedniej modyfikacji i zwiększeniu poziomu zaawansowania treści ćwiczenia, pełnić rolę materiału powtórzeniowego oraz utrwalającego poznane wcześniej tematy. Karty zbioru materiałów zostały umieszczone w segregatorze, dzięki czemu można swobodnie wyjmować strony, aby udostępnić je dzieciom lub wielokrotnie liczbę kart z danym ćwiczeniem.

Integralną częścią zbioru jest również baza wszystkich materiałów na załączonym nośniku danych, która umożliwia dowolne powielanie i modyfikację ćwiczeń, w zależności od potrzeb nauczycielki/nauczyciela lub dzieci.

Zbiór ćwiczeń w obu wersjach językowych zawiera, oprócz tablic objaśniających zastosowane w zbiorze skróty i piktogramy, pięć głównych działów tematycznych: Mój świat, Czas wolny, Jedzenie i zakupy, Części ciała i zdrowie, Mieszkanie. Działy te odnoszą się do najbliższego otoczenia i aktywności dzieci. Ćwiczenia zawierają zarówno elementy dynamiczne, jak i statyczne, co umożliwia stosowanie różnorodnych form ich realizacji.

Każde z ćwiczeń zawartych w zbiorze opatrzone jest również komentarzem metodycznym i dydaktycznym, tak aby umożliwić wszystkim nauczycielkom/nauczycielom przygotowanie i przeprowadzenie zajęć na podstawie tych ćwiczeń. Natomiast wspomniana tożsamość ćwiczeń w języku polskim i niemieckim sprawia, że można je swobodnie wykorzystywać w pracy zarówno z homogenicznymi, jak i heterogenicznymi/tandemowymi grupami językowymi.

Poradnik metodyczno-dydaktyczny został tak opracowany, aby można było praktycznie przygotowywać i realizować ćwiczenia. Zawiera on podstawowe informacje o celach kształcących, kompetencjach, które podczas realizacji danego ćwiczenia będą nabywane lub wzmacniane, o niezbędnych do realizacji materiałów i zasadach przygotowania, formach pracy, szczegółowym przebiegu ćwiczenia, z uwzględnieniem roli osoby prowadzącej oraz osobach uczestniczących w zajęciach. Dodatkowo do każdego ćwiczenia udostępniony został słownik tematyczny.

Istotnym walorem zbioru materiałów jest wspomniana wersja cyfrowa ćwiczeń i poradnika metodyczno-dydaktycznego. Dzięki niej zbiór może być udostępniony nieodpłatnie wszystkim zainteresowanym. Zbiór materiałów, który znajduje się obecnie w fazie ewaluacji, jest wykorzystywany nie tylko w obszarze finansowania programu Interreg VA, ale także w instytucjach edukacyjnych, stowarzyszeniach i fundacjach

województwa zachodniopomorskiego, lubuskiego, dolnośląskiego oraz krajów związkowych Brandenburgia, Meklemburgia-Pomorze Przednie oraz Saksonia.

Wstępne wyniki ewaluacji, którą przeprowadzano wśród wszystkich uczestników projektu, tj. młodzieży, rodziców oraz nauczycielek i nauczycieli, dokumentują, że materiały te są wysoko oceniane i popularne, stanowią ponadto rozszerzenie edukacyjnej oferty programowej oraz aktywnie promują komunikację międzykulturową w polsko-niemieckim regionie przygranicznym. W związku z nadal trwającą analizą ewaluacyjną materiałów glottodydaktycznych oraz modelu edukacyjnego, pełne wyniki zostaną zaprezentowane w oddzielnej publikacji, która będzie zawierać dokładną prezentację obejmującą wszechstronne podsumowanie procesu ewaluacyjnego oraz wnioski płynące z analizy. Obejmie ona opinie i obserwacje uczestniczek/uczestników projektu: dzieci, młodzieży, rodziców i nauczycielek/nauczycieli, a także innych związanych z nim interesariuszy. W planowanej publikacji zostaną ponadto przedstawione wyniki z zakresu nabytych kompetencji językowych i międzykulturowych. Szczegółowa analiza pomoże zidentyfikować obszary, w których edukacyjne aktywności transgraniczne będą mogły zostać rozwinięte lub ulepszone, aby jeszcze lepiej odpowiedzieć na potrzeby uczestniczek/uczestników i wspierać integrację międzykulturową w regionie.

Publikacja będzie stanowić cenne źródło informacji dla innych organizacji, szkół i instytucji, które zainteresowane są wprowadzeniem podobnych programów edukacyjnych, zarówno w kontekście nauczania języków obcych, jak i rozwijania współpracy międzykulturowej społeczeństw regionów granicznych. Wykorzystanie modelu glottodydaktyki tandemowej może stanowić inspirujący i wartościowy wkład w budowanie więzi międzykulturowych, wzajemne zrozumienie oraz promowanie dialogu na obszarze pogranicza niemiecko-polskiego.

Wnioski z pełnej ewaluacji będą więc nie tylko istotnym narzędziem do refleksji i doskonalenia modelu glottodydaktyki transgranicznej, ale również cennym źródłem wiedzy oraz inspiracji dla całego obszaru edukacji międzykulturowej w Polsce i Niemczech oraz w innych analogicznych regionach.

Program badawczy

Równocześnie z rozpoczęciem prac nad programem nauczania tandemowego w projekcie INT128 rozpoczęto przygotowanie i realizację programu badawczego, którego celem jest ocena i weryfikacja skuteczności zastosowanej koncepcji lingwistycznej akwizycji języka w tandemie na podstawie autorskiego modelu glottodydaktycznego, a także realizacja badań opisujących kompetencje komunikacyjne nabywane w nauczaniu tandemowym. W szczególności chodzi o oceny tempa nabywania danej sprawności językowej w zakresie

performancji¹⁰, poprawności artykulacyjnej i produkcyjnej oraz oceny procesów interferencji językowej języka pierwszego (L1) i każdego kolejnego języka (L2, L3, L4 itd.).

Podstawę weryfikacji zebranych wyników badawczych stanowią prowadzone jednocześnie badania w grupach homogenicznych językowo, uczestniczących w zajęciach edukacji obcojęzycznej, oferowanych w ramach realizacji programów nauczania w Niemczech oraz w Polsce. Realizowany program badawczy, a w szczególności zweryfikowana koncepcja lingwistyczna, będą mogły służyć w przyszłości jako podstawa tandemowej akwizycji języków.

Wyniki prowadzonych badań i ewaluacji zostaną przedstawione w przygotowywanej aktualnie publikacji.

Bibliografia

Chomsky, Noam. *Language and Mind*. Third Edition. Cambridge University Press, 2006.

Orsson, Dorota. „Polsko-niemiecka transgraniczna komunikacja specjalistyczna w ratownictwie medycznym – założenia projektu”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 20 (2021): 105–114.

Orsson, Dorota. „Modulare und praxisorientierte Kommunikations- und Sprachausbildung in der deutsch-polnischen grenzüberschreitenden Notfallmedizin“. W: Renata Nadobnik, Vladislava Warditz, red. *Sprachkontakt und interlinguale Kommunikation: Deutsch, Polnisch und andere Sprachen*, Hamburg: Verlag Dr. Kovač, 2022.

Źródła internetowe

Interreg VA, zatwierdzone projekty programu współpracy / Oś priorytetowa: 3 – Edukacja / Numer projektu: INT128. Dostęp 2.11.2022. <https://interreg5a.info/de/umsetzung/programm/liste-der-bewilligten-projekte/details/1/25/fr%C3%BChkindliche-sprachvermittlung-deutsch-bzw-polnisch-als-fremdsprache.html?start=0>.

Porozumienie o współpracy transgranicznej polskich i niemieckich miast i gmin w ramach Transgranicznego Planu Działania – Przyszłość Doliny Dolnej Odry. Dostęp 2.11.2022. <https://www.transodra-online.net/pl/node/19478>.

Tandemowa edukacja językowa dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Niemiecki i polski jako język obcy – założenia projektu

Streszczenie

Artykuł prezentuje założenia projektu INT128: „Edukacja językowa dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Niemiecki i Polski jako język obcy. / Frühkindliche Sprachvermittlung. Deutsch bzw. Polnisch als Fremdsprache”, realizowanego w Programie Współpracy Interreg VA Niemcy/Meklemburgia-Pomorze Przednie/Brandenburgia/Polska w obszarze

¹⁰ Noam Chomsky, *Language and Mind*, Third Edition (Cambridge University Press, 2006).

celu „Europejska Współpraca Terytorialna” Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego (EFRR). Głównym celem projektu jest stworzenie dodatkowych możliwości nauki języka oraz poznanie kultury kraju sąsiedniego, zgodnie z osią priorytetową programu Interreg VA: „Edukacja” oraz celem nadrzędnym: „Uczenie się przez całe życie”. Projekt ma również na celu pogłębienie współpracy pomiędzy wszystkimi partnerami projektu oraz instytucjami edukacyjnymi w Niemczech i w Polsce. Dla zwiększenia efektywności nauki języków obcych na poziomie regionalnym, wspólnie z nauczycielami reprezentującymi partnerów projektu, przygotowane zostały materiały do nauki języka polskiego i języka niemieckiego jako języków obcych dla dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Aby poprawić współpracę i wyniki nauczania, sale w szkołach i przedszkolach zostały wyposażone w sprzęt multimedialny do nauczania języków obcych. W ramach projektu podejmowane są dodatkowe działania mające na celu uzupełnienie oferty spotkań transgranicznych i usunięcie bariery językowej. Projekt jest kontynuacją projektu INT-10-0043 „Polsko-Niemieckie Centrum Edukacji i Komunikacji Młodzieży w nadodrzańskich gminach Passow i Pinnow oraz gminach Chojna, Gryfino, Kołbaskowo, Stare Czarnowo i Wałcz” oraz projektów z Funduszu Małych Projektów.

Language teaching for children of preschool and early school age. German and Polish as a Foreign Language // Frühkindliche Sprachvermittlung. Deutsch bzw. Polnisch als Fremdsprache

Summary

The article presents the assumptions of the project INT128: “Language teaching for children of preschool and early school age. German and Polish as a Foreign Language // Frühkindliche Sprachvermittlung. Deutsch bzw. Polnisch als Fremdsprache”, which is carried out within the Interreg VA cooperation program Germany/Mecklenburg-Vorpommern/Brandenburg/Poland in the target area “European Territorial Cooperation” of the European Regional Development Fund (ERDF). The main objective of the project is to create additional opportunities for learning languages and getting acquainted with the culture of the neighboring country in accordance with the priority axis “Education” of the Interreg VA program and the overall objective “Lifelong Learning”. The project also aims to strengthen cooperation between all partners and educational institutions in Germany and Poland. In order to increase the effectiveness of language learning at the regional level, materials for teaching Polish and German as a foreign language to preschool and early school-age children were developed together with teachers from the project partners. To improve cooperation and learning outcomes, classrooms in schools and kindergartens were equipped with devices for language teaching. Under the project, additional measures will be taken to supplement the offer of cross-border meetings and eliminate the language barrier. The project is a continuation of INT-10-0043 “German-Polish Youth Education and Communication Center in the Municipalities of Passow and Pinnow on the Odra River and the Municipalities of Chojna, Gryfino, Kołbaskowo, Stare Czarnowo and Wałcz” and projects from the Small Projects Fund.

Cytowanie

Orsson, Dorota. „Tandemowa edukacja językowa dzieci w wieku przedszkolnym i wczesnoszkolnym. Niemiecki i polski jako język obcy – założenia projektu”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 69–77. DOI: 10.18276/sj.2023.22-06.

ANNA PALUSZAK-BRONKA

ORCID: 0000-0001-6494-8931

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

annapaluszak@poczta.onet.pl

Nazwy wybranych metod leczenia (związanych z humoralną koncepcją patogenezy) na podstawie rękopiśmiennego poradnika medycznego Józefa Zmijewskiego

Słowa kluczowe

leksyka, nazwy metod leczenia, poradnik medyczny, Józef Zmijewski

Key words

lexis, names of treatment methods, medical guide, Józef Zmijewski

Celem artykułu jest charakterystyka wybranych nazw metod leczniczych¹ (ich znaczeń i motywacji) wyekscerpowanych z poradnika² Józefa Zmijewskiego *Metoda leczenia*

¹ *Metoda* z gr. *méthodos* ‘badanie, metoda’ [Władysław Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem* (Warszawa: Świat Książki, 2000), 326] to ‘uporządkowany ciąg działań skutecznie prowadzący do realizacji celu określonego rodzaju; ustalony typowy, zwykle powszechnie przyjęty sposób postępowania’ [Teresa Widłak-Piernikowska, red., *Wielki słownik medyczny* (Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1996, 270)], należy zatem przyjąć, że *metoda lecznicza* to każde ‘ustalone działanie, które ma na celu leczenie/wyleczenie pacjenta’.

² Poradniki medyczne cieszyły się ogromną popularnością, por. Jakub Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku* (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015), 40. Były one pisane prostym, powszechnie znanym językiem. Zmijewski tak charakteryzował swoje *vademecum*: „Rzecz napisana popularnie i rzeczy składające lekarstwa moje, wszystkie są znane – trucizny w nich niema – więc bez obawy każda matka, dla utrzymania zdrowia swych dzieci i służebników, lub własnego zdrowia, powinna kupić tę książeczkę i czytać” (VIII–IX). Poradniki wskazywały, jak można

środkami dotąd nieużywanymi najtrudniejsze cierpienia usuwająca, Na wielu osobach sprawdzona jako nieomylna. Z dołączeniem wykazu osób uleczonych w szpitalach jako za nieuleczalnych uznanych na dowód i poparcie Metody z 1888 roku. Przedmiotem zainteresowania są wszelkie nazwania³ związane z humoralną koncepcją patogenezy. Badania te są w pełni uzasadnione, ponieważ:

1. Do tej pory tematyka związana z metodami leczenia, poruszana głównie przez historyków medycyny, dotyczyła naukowo uznanych terapii. Kuracje niezgodne z oficjalnym nurtem medycznym, zapisane w poradnikach, diariuszach lub kalendarzach, nie doczekały się całościowej monografii⁴.
2. Wiele nazw metod terapeutycznych znanych jeszcze w XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku nie występuje w dzisiejszej polszczyźnie (także w nomenklaturze medycznej), a część z nich zmieniła swoje znaczenie⁵.

*

W XIX wieku na obszarze Rzeczypospolitej stopniowo odchodzono od doktryny humoralnej zdrowia, która panowała niepodzielnie jeszcze w XVIII stuleciu⁶. Zakładała ona, że w organizmie każdego człowieka istnieją cztery humory (substancje, płyny ustrojowe): krew (*sangius*), śluz (*phlegma*), żółć (*chole*) i czarna żółć (*melas chole*), odpowiadające czterem żywiołom: ziemi, ogniewi, wodzie i powietrzu⁷. Przyczyną wszelkich chorób było zaburzenie równowagi między nimi. Leczenie polegało na przywróceniu pierwotnego, naturalnego stanu, zwłaszcza wtedy, gdy organizm nie mógł samodzielnie sobie z tym poradzić. Oznaczało to usunięcie szkodliwych substancji poprzez zastosowanie odpowiednich zabiegów⁸.

samodzielnie, bez pomocy lekarza, postępować w przypadku wielu schorzeń, dlatego metody w nich zalecane musiały być łatwe do wprowadzenia w terapii domowej.

³ Analizie zostaną poddane nazwania *sensu largo*, np. *bańki cięte*, *dermabiotykon*, *enema*, *hydropatyja*, *stawiać bańki/pijawki*, *leczyć dermabiotykonem* itd.

⁴ Robert Jütte, *Historia medycyny alternatywnej. Od magii do naturalnych metod leczenia* (Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2001), 13 i 19; Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 179.

⁵ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 50; Lucyna Agnieszka Jankowiak, „Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 10 (2011): 108.

⁶ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 135.

⁷ Tadeusz Brzeziński (b), „Rozwój poglądów na istotę choroby”, w: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński (Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1988), 137–139; Aleksander Drygas, „Dawne terapie. Lek i jego formy, sposoby wytwarzania i dystrybucji”, w: *Historia medycyny*, 169; Jütte, *Historia medycyny alternatywnej*, 29; Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 66 i 135; Nathan Belofsky, *Jak dawniej leczono, czyli plomby z mchu i inne historie*, przeł. Grzegorz Siwek (Warszawa: Wydawnictwo RM, 2019), 12.

⁸ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 136.

Józef Zmijewski⁹ był już wyrazicielem nowych, oświeceniowych poglądów na temat etiologii choroby (dowodzą tego podawane przez niego przyczyny danego schorzenia), rzadko diagnozował problemy zdrowotne w oparciu o dawną teorię humoralną, ale nadal zalecał metody i środki leczenia, które miały krazję¹⁰, czyli równowagę humoralną przywrócić. Poświadczają to cytaty: *trzebaby cały organizm rozstrojony do porządku sprowadzić* (23); *Oczyszczyć krew, na to ziółka Chambarda. Obudzić i wyprowadzić z ciała Limfę zakażoną* (124–125); *Coż to jest ospa, jeśli niezakażenie krwi z rodziców, a może jeszcze z przodków odleglejszych w dziecku nurtująca. Rzecz prosta, oczyściwszy dziecko z nasionka chorobliwego, uwolni go od ospy* (XXI). Autor *Metody* był przekonany, że w większości niedomagań stan równowagi płynów ustrojowych można osiągnąć poprzez wyprowadzenie *nieczystości i złych soków* (XV), w których zbierała się materia gromadząca *homory chorobliwe w ciełe* (XIV), dlatego zalecał zróżnicowane zabiegi, mające na celu oczyszczenie krwi, sprowokowanie wypróżnień, wymiotów, obfitych potów oraz wyrzutów skórnych (wysypki).

Metody leczenia przez flebotomię i oczyszczanie krwi

Flebotomia (*flebio-*, w złożeniach ‘żyła’, gr. *phleps*¹¹; *phlebotomia*¹²), czyli upust krwi, którą opisał najpierw Hipokrates, a później Galen, była jedną z najpopularniejszych metod leczenia¹³ jeszcze w XVII i XVIII wieku. Osoby zamożne poddawały się jej regular-

⁹ Anna Paluszak-Bronka na podstawie odautorskich komentarzy zapisanych w *Metodzie* wykazała, że Józef Zmijewski znał dzieła poświęcone zagadnieniom medycznym, zasady leczenia konwencjonalnego, anatomię człowieka, objawy i przyczyny wielu chorób, lekarstwa naturalne oraz stworzone na bazie środków chemicznych, posługiwał się terminologią naukową, miał wieloletnią praktykę w leczeniu, ale przedstawicielem medycyny akademickiej nie był, to znaczy, że nie posiadał formalnego wykształcenia uniwersyteckiego. Anna Paluszak-Bronka, „Co można powiedzieć o autorze na podstawie jego rękopisu? Rozważania językoznawcy”, *Prace Językoznawcze* 20 (2018): 123–137. Zmijewski na pewno należał do grona naturopatów. „W swoim poradniku zalecał metody naturalne, znane zarówno ludowi, jak i ówczesnym lekarzom reprezentującym nurt naturopatyczny”. Taż, „Znajomość biografii autora dzieła a badania historycznojęzykowe”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badania polszczyzny* 20 (2021): 127.

¹⁰ Pojęcia *krazji* (‘równowagi płynów ustrojowych’) i *dyskrazji* (‘zaburzenia równowagi płynów ustrojowych’) w humoralnej koncepcji zdrowia powstały w szkole knidyjskiej. Zob. Tadeusz Brzeziński (a), „Wiedza o budowie i czynnościach ludzkiego organizmu”, w: *Historia medycyny*, 100.

¹¹ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 175.

¹² Taką postać notuje *COMPENDIUM MEDICUM AUCTIONUM TO IEST: KROTKIE ZEBRANIE Y OPISANIE CHOROB. Ich różności, przyczyn, znakow, sposobow do leczenia. Także różnych sposobow robienia Wodek, Oleykow, Julepow, Syropow, Konfitur, Maści, Plastrow, [etc.] i różnych osobliwych rzeczy, Na SIEDM TRAKTATOW ROZDZIELONE, I teraz przez tegoż Autora z errorow Drukarskich wyczyszczone. Z przydatkiem osobliwych Chorob, tak Męskich, iako i Białogłowskich, i Dziecinnych. Dla więk-szej wygody ludzkiej PRZEDRUKOWANE. Roku Pańskiego 1789* (Częstochowa: Drukarnia Jasnej Góry Częstochowski, 1789), 33.

¹³ Zwyczaj puszczania krwi upowszechnił się w Europie w średniowiecznych klasztorach. Mnichom zalecano flebotomię jako środek na wstrzemięźliwość seksualną (Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 136).

nie. **Puszczanie krwi** było stosowane także w stuleciu następnym¹⁴, uważano bowiem, że skutecznie oczyszcza organizm, ale nierzadko praktyka ta powodowała liczne zakażenia, długotrwałe osłabienie organizmu, a w skrajnych przypadkach, gdy nacięto tętnicę, nawet śmierć. Zmijewski znał tę metodę: *Dawniej puszczeniem krwi, ratowano cierpiących na zapalenie płuc* (56), ale w związku z tym, że nie była ona bezpieczna, zamiast niej zalecał zabieg dermabiotykonem: *operacya przedewszystkiem trzema linijami całą kolumnę pacierzową [...]. Ten nowy sposób leczenia zastępuje nieużywane aż dotąd puszczanie krwi [...] co większa że łatwiejszym jest od wszystkich innych srodków wyciągających materye chorobliwe, a w skutkach daleko więcej pomocnym* (181). Słowniki notują **puszczanie** jako ‘czynność, formę rzeczownikową cz. puszczać / puścić; chir. **puszczanie krwi** = upust krwi (*depletio es detractio sanguinis*)¹⁵. **Puścić** to ‘nie zatrzymywać, nie wstrzymywać, uwolnić’, a **puścić krew**¹⁶ – ‘spowodować, żeby coś leciało, płynęło, poruszało się itp.’¹⁷. Czasownik ten pochodzi z psł. **pustiti* ‘wypuścić, uwolnić, zwolnić’¹⁸, natomiast **krew** wywodzi się z psł. **kry* ‘krew’¹⁹.

Do ordynowanych przez Zmijewskiego zabiegów polegających na wycofaniu z układu krwionośnego nadwyżki zakażonej krwi należały **bańki** i **stawianie pijawek**²⁰. Autor poradnika wyróżniał **bańki suche, ciepłe i cięte**.

Bańki suche to bańki niepodgrzewane, stawiane bez nacinania skóry (na sucho), w których odessaniu powietrza i wytworzeniu próżni służył specjalny zaworek²¹: *Pomimo wielu Baniek suchych i ciepłych, jodyny, Karbolu, nafty, octu z mrowki [...] chory ulgi niedoznawał* (XVII). **Bańka** (lm. **bańki**) w słownikach jest definiowana jako ‘naczyńko szklane cyruliczne do krwi lub naciągania jadu z rany’²², ‘przyrząd leczniczy w postaci małego kulistego naczynka używany do wywołania miejscowego przekrwienia w celu odciążenia

Najczęściej nacinano lancetem żyły w wewnętrznej części łokcia (Jonathan Moore, *Przerażające terapie i zabójcze terapie*, przeł. Emilia Skowrońska (Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2020), 14.

¹⁴ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 137–138; Belofsky, *Jak dawniej leczono*, 175; Moore, *Przerażające terapie*, 14.

¹⁵ Jan Karłowicz, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5 (Warszawa: Nakładem Prenumeratorów, 1902), 441; Witold Doroszewski, red., *Słownik języka polskiego*, [hasło] **puścić**, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, 443–446.

¹⁷ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] **puścić krew**, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁸ Był to czasownik odprzymiotnikowy, por. psł. **pustь* ‘opuszczony, opróżniony’, zob. Władysław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008), 504.

¹⁹ Tamże, 258.

²⁰ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 138.

²¹ Za: dostęp 28.02.2022, www.medonet.pl/zdrowie/banki-bezogniowe-co-to-jest-,artykul,1728267.html.

²² Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 95.

krwi²³. Nazwa ta wiąże się z baniastym (kulistym, pękatym) kształtem pojemnika²⁴. Jest to postać deminutywna od *bania* ‘pękate naczynie’. Pochodzi z psł. **baña* ‘łaźnia, kopuła; naczynie kopulaste, pękate’ (zdr. **banьka*), zapożyczonego z łac. ludowej **bānea* (← łac. klasyczna *balnea* / *bal(i)neum* ‘łaźnia, kąpiel’), co pochodzi z gr. *balaneion* ‘ts.’. W językach zachodniosłowiańskich powstało nowe znaczenie ‘kopuła’²⁵, stąd *bania* to ‘coś kopulastego, pękatego’²⁶. Natomiast *suchy* ‘niemokry, nieprzesiąknięty’ kontynuuje psł. **suchь* ‘suchy’²⁷.

Bańki ciepłe to bańki ogrzane płomieniem w celu rozrzedzenia w nich powietrza²⁸. *Ciepły* oznacza ‘pośredni między gorącym a chłodnym, niechłodny i niegorący, letni’²⁹, ‘mający temperaturę pośrednią między gorącym a zimnym’³⁰ i wywodzi się z psł. **teplь* ‘ciepły’³¹.

Bańki cięte dawały podobny efekt jak upusty krwi. Zwane też bańkami siekanymi³², były przystawiane do uprzednio naciętych³³ miejsc na skórze: *Gdy w kilka miesięcy znów astma dręczyć mię zaczęła, kazałem 12 baniek ciętych na plecach i boku postawić i krew odciągnąć* (11). *Słownik warszawski* notuje ‘bańki cięte = do których skórę się nacina’³⁴. *Cięty* pochodzi od *ciąć* ‘nacinać’, z psł. **tęti* ‘ciąć, siec, rąbać’³⁵.

Zmijewski zalecał **postawić bańki**: *Postawić dziewięć baniek na plecach* (49). *Postawić bańki* oznacza ‘przystawić bańki’³⁶, ‘umieścić choremu na skórze bańki’³⁷. Formacja przedrostkowa *po* + *stawić* ‘umieścić, położyć’ wywodzi się z psł. **staviti* ‘powodować, że coś stoi’³⁸; **stawiać bańki**: *on stawia bańki, gdy ma atak duszności spowodowany astmą* (11); *W napadach które dość często do desperacji prowadzą, każę sobie bańki stawiać* (11). *Stawiać bańki* to ‘przystawiać, przysadzić’³⁹, ‘umieszczać bańki na ciele chorego w celu

²³ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *bańka*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

²⁴ Aleksander Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Warszawa: Wiedza Powszechna, 2000), 14.

²⁵ Dawne łaźnie rzymskie miały kopulasty kształt (zob. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 21).

²⁶ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 21.

²⁷ Tamże, 586.

²⁸ Widłak-Piernikowska, *Wielki słownik medyczny*, 96.

²⁹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 330.

³⁰ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *bańka*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

³¹ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 81.

³² Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 141.

³³ „Każę sobie bańki stawiać, gdy te już do maximum wyciągną, każę naciąć mocno i zaraz na to samo miejsce każę powtórnie bańki ustawić” (Zmijewski, *Metoda*, 11); Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *postawić (bańki)*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

³⁴ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 335.

³⁵ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 77.

³⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 4, 762.

³⁷ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *bańka*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

³⁸ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 576.

³⁹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 6, 409.

wywołania miejscowego przekrwienia lub odciągnięcia krwi⁴⁰. *Stawiać* ‘umieścić, położyć’ (cz. ndk.) pochodzi z psł. *staviti ‘jw.’⁴¹; *ustawić bańki*: *na to samo miejsce każę powtornie bańki ustawić, żeby krew z miejsca wciętego wyciągnąć* (11). *Ustawić* (←*stawić*) ‘przystawiać, przysadzić’⁴², ‘umieszczać bańki na ciele chorego w celu wywołania miejscowego przekrwienia lub odciągnięcia krwi’⁴³. *U + stawić* ‘umieścić, położyć’, z psł. *staviti ‘jw.’⁴⁴.

Najstarsze wzmianki o *stawianiu pijawek* w celach terapeutycznych pochodzą już z 900 roku. W XIX wieku była to metoda nadal bardzo popularna, a każdy ceniący się chirurg lub cyrulik posiadał tzw. ganon, czyli grupę pijawek, które przykładał do ciała pacjenta⁴⁵. Zmijewski notuje: *Stawianie pijawek do gruzłów hemoroidalnych często bywa ulgę przynoszącem* (79). *Stawiać pijawki* w słownikach jest objaśniane jako ‘przystawiać, przysadzić’⁴⁶, ‘umieszczać pijawki na ciele chorego w celu wywołania miejscowego przekrwienia lub odciągnięcia krwi’⁴⁷. *Pijawka* to ‘pierścienica opatrzona jedną lub dwiema przyssawkami’⁴⁸, ‘pierścienica z gromady o tej samej nazwie (*Hirudinea*), o ciele gładkim ze słabo zaznaczonym zewnętrznym pierścieniowaniem. Na przodzie ciała przyssawka z otworem gębowym, na drugim końcu ciała druga przyssawka, która pomaga przy poruszaniu się w wodzie; żywi się sokami ciała innych zwierząt’⁴⁹. Słowo *pijawka* kontynuuje psł. *pъjavъka / pъjavica ‘pijawka’, co z psł. *pъjati ‘pijać’⁵⁰. *Stawiać* ‘jw.’⁵¹.

Metody przeczyszczające

Puszczaniu i oczyszczaniu krwi towarzyszyły inne metody. Należały do nich zabiegi prowokujące wypróżnienia lub wymioty. Zmijewski ordynował je często⁵², uważał bowiem, że: *Kąpiele, przeczyszczenia* [podkr. A.P.-B.], *skromne używanie napojów i pokarmów* [...], *odprowadzają limfę zepsutą a wprowadzają nowe soki w ciało* (52).

⁴⁰ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *stawiać (bańki)*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁴¹ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 576.

⁴² Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 6, 409.

⁴³ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *ustawić (bańki)*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁴⁴ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 576.

⁴⁵ Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 156; Belofsky, *Jak dawniej leczono*, 121.

⁴⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 6, 409.

⁴⁷ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *stawianie / stawiać pijawki*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁴⁸ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 4, 186–187.

⁴⁹ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *pijawka*, dostęp 20.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁵⁰ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 435.

⁵¹ Tamże, 576.

⁵² *Przeczyszczenia* w XIX w. stosowano w terapii większości chorób (Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 170).

Prowokowanie wypróżnień przez wprowadzenie do odbytnicy substancji płynnych autor *Metody* nazywa **enemą, lewatywą, lewatywką i purgansem**.

Enema: *enemę dać z ciepłej wody* (34); *enema z ciepłej wody, uwolni dziecię od zol-taczki* (35). Według *Słownika warszawskiego* *enema* oznacza ‘wprowadzenie płynu do organizmu w celu podrażnienia jelit i wywołania wypróżnienia; lewatywę’ lub ‘narzędzie do dawania lewatyw’ (drugie objaśnienie klasyfikuje jako niewłaściwe)⁵³, oba znaczenia notuje także *Słownik języka polskiego* pod red. Witolda Doroszewskiego⁵⁴. Być może w polszczyźnie jest to zapożyczenie z ang. *enema* ‘lewatywa’, co z późnołacińskiego *enema* ‘lewatywa’⁵⁵, a to z gr. *énema* ‘wpuszczanie, kliстера’⁵⁶, od *eniénai* ‘wprowadzać; wrzucać; wlewać’⁵⁷. Nazwę **lewatywa**⁵⁸, notowaną w znaczeniu ‘enema, [emena, aman], †kli-ster, †kryster, lek. (lavare) wstrzyknięcie leku do kiszki prostej’⁵⁹, poświadczają cytaty: *W uporczywej obstrukcyi, probować lewatywy z ciepłej wody z oliwą Malaga* (26); *Gdy lewatywy skutku niewywołują wtedy ziolka* (26). Autor *Metody* zalecał lewatywę także na diarję, czyli rozwolnienie⁶⁰. W tym przypadku nie chodziło jednak o rozrzedzenie stolca, ale o podanie doodbytniczo krochmalu lub kleiku lnianego, co miało wiązać luźne treści układu pokarmowego oraz hamować nadmierną perystaltykę jelit: *Lewatywa z krochmalu wstrzymuje także biegunkę* (40); *dawać klejek lniany do picia i lewatywy z tegoż kleiku* (40). *Słownik języka polskiego* Kryńskiego, Karłowicza i Niedźwiedzkiego odsyła do postaci *lawatywa*⁶¹. Ten medyczny termin pojawił się w polszczyźnie w pierwszej połowie XIX wieku. Został utworzony na wzór fr. *lavement*, który wywodzi się z łac. *lavāre* ‘myć, płukać’. Wtórne nagłosowe *le-* mogło powstać na skutek upodobnienia do polskiego (*w-*)*wlewać*⁶². **Lewatywka** to deminutywum od *lewatywa*⁶³. Zawierała ona mniejsze ilości wprowadzanych substancji i była podawana dzieciom: *dać mu lewatywkę z ciepłej wody z oliwą lub dobrym olejem lnianym z wodą* (39).

Ostatnią nazwą notowaną w poradniku Zmijewskiego na zabieg wywołujący ekskrecję jest **purgans**: *Purganse, czyli przeczyszczenia, ważną wleczeniu odgrywają rolę* (XXI);

⁵³ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 694.

⁵⁴ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *enema*, dostęp 22.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁵⁵ Żmigrodzki, *Wielki słownik języka polskiego*, [hasło] *enema*, dostęp 21.02.2022, <https://wsjp.pl>.

⁵⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 694.

⁵⁷ Kopaliniński, *Słownik wyrazów obcych*, 151.

⁵⁸ Lewatywę znano już w starożytnym Egipcie. Wierzano, że wymyślił ją ptak ibis mający długi, zwężający się dziób, którym aplikował sobie płyn wywołujący wypróżnienie (Belofsky, *Jak dawniej leczono*, 102).

⁵⁹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 725; tamże, 696.

⁶⁰ Tamże, t. 1, 350.

⁶¹ Tamże, t. 2, 725.

⁶² Andrzej Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2: *L–P* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000), 26.

⁶³ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 725; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *lewatywa*, dostęp 22.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

Jeżeli zaś ból zębów z dawna niepokoi, w takim razie purgans potrzebny (24). *Słownik warszawski* objaśnia jako ‘przeczyszczenie, wypróżnienie kiszki, rozwolnienie’⁶⁴, a *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego nie notuje. *Purgans* wywodzi się z łac. *purgare* ‘oczyścić’⁶⁵.

Zmijewski stosuje też nazwę **przeczyszczenie**. Polegało ono na wywołaniu wypróżnienia albo przez lewatywę, albo poprzez podanie doustnych środków laksacyjnych. W przypadku tych drugich autor *Metody* najczęściej zaleca picie winka aloesowego: *Leczyć w ten sposób: I^o Kilkudniowe przeczyszczenie z rzędu winkiem aloesowem* (78). Słowniki notują **przeczyszczenie** jako ‘czynność od / forma rzeczownikowa / czasownika *przeczyścić*’; lek. **przeczyszczenie** żołądka, rozwolnienie, laksa, *purgans*⁶⁶. *Przeczyścić* (ndk. *przeczyszczać*) znaczy ‘wziąć ze skutkiem na przeczyszczenie, przeczyścić sobie żołądek, przelaksować się’⁶⁷; ‘spowodować rozwolnienie’⁶⁸. Słowo *czyścić* pochodzi z psł. *čistiti ‘czynić czystym, czyścić’. Jest to czasownik odrzeczownikowy od psł. *čistъ⁶⁹.

Zmijewski zauważa także, że organizm często broni się przed chorobą **zwomitowaniem**: *Natura często sama leczy się zwomitowaniem* (105), ale w przypadku niektórych dolegliwości, np. podczas bólu wywołanego migreną, wymioty nie zawsze są odruchowe i autogenne, należy więc je sprowokować: *starać się o zwomitowanie przed migrenicznym przesileniem* (105). *Zwomitowanie* to ‘czynność cz. zwomitować’, a *zwomitować* oznacza ‘womitując, zrzucić, oddać; wyrzygać’⁷⁰. Nazwa pochodzi z łac. *vomitāre, vōmito*, stąd staropolskie, a dziś gwar. *womitować*. Postać *zwymiotować* powstała przez skojarzenie z rodzimym czasownikiem *wymiatać / wymiotać* ‘usunąć szybkim ruchem, wyrzucić’⁷¹, z *miotać* ‘rzucać, ciskać’, co z psł. *metati ‘jw.’⁷².

Metodę wywołującą wydalenie niestrawionej zawartości z żołądka Zmijewski określa **hydropatyją**: *Kto się nieleka wmitów niech użyje hydropatyji, pijąc co dwie minuty jedną szklankę wody aż do przepelnienia żołądka i do zwomitowania* (105). *Hydropatyja*⁷³ w tym kontekście oznacza ‘picie dużej ilości wody’. *Słownik warszawski* nie notuje, w słowniku pod red. W. Doroszewskiego występuje w postaci *hydropatia* ‘metoda leczenia wodą, zwłaszcza

⁶⁴ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, 436.

⁶⁵ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 416.

⁶⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, 51; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *przeczyszczenie*, dostęp 22.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁶⁷ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 5, 51.

⁶⁸ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *przeczyścić*, dostęp 22.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁶⁹ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 105.

⁷⁰ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 8, 661.

⁷¹ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 719.

⁷² Tamże, 329–330.

⁷³ Postaci na *-yja, -ija* były typowe dla rzeczowników zapożyczonych, w których „wstępne” *y*, i całkowicie zaniknęło na początku XX w. (Zenon Klemensiewicz, *Historia języka polskiego* (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002), 605–606.

natryskami i okładami⁷⁴. Jest to złożenie z *hydr-* // *hydro-* ‘woda, wodny’ (z gr. *hýdōr* ‘woda’) + *patia* (gr. *páthos* ‘cierpienie’)⁷⁵.

Metody hydropatyczne wywołujące poty

Girolamo Fracastoro – włoski lekarz żyjący na przełomie XV i XVI wieku – polewał ciała pacjentów wrzącą wodą, aby *cała zgnilizna wyszła z organizmu wraz z kroplami potu*⁷⁶. Zmijewski był także przekonany, że organizm oczyszcza się poprzez pocenie: *naturalne poty obfite powstaną i wypłynie choroba z temi potami* (31), w związku z tym zalecał: **kompresy mokre, poty w kompresach i poty hydropatyczne**.

Kompresy mokre polegały na okładaniu ciała mokrą, najczęściej ciepłą (gorącą) tkaniną, która wywoływała pocenie się organizmu: *Potem każe robić kompresy mokre na całe ciało przez co naturalne poty obfite powstaną i wypłynie choroba z temi potami* (31). Jest to zestawienie składające się w wyrazów *kompres* i *mokry*. *Kompres* w znaczeniu lek. oznacza ‘kawałek płótna służący do opatrunku; przykładka, przytłoczek’⁷⁷, ‘zimny lub gorący okład stosowany w celach leczniczych’⁷⁸. Pochodzi z fr. *compresse*, a to z łac. *compressio* ‘ściśnięcie’⁷⁹. *Mokry* oznacza ‘prześiąknięty obficie płynem, niesuchy, wilgotny’⁸⁰, ‘prześiąknięty lub ociekający wodą lub innym płynem’⁸¹ i kontynuuje *psł. *mokrъ* ‘wilgotny, mokry’⁸²; **poty w kompresach** w znaczeniu ‘jw.’: *jest gdzie indziej srodek np. poprzez poty 20, 30 czasem aż 40st dni ale w kompresach* (55). *Pot* (w lm.) ‘pocenie się’⁸³ pochodzi z psł. **potъ* ‘pot’⁸⁴; **poty hydropatyczne** to ‘pocenie wywołane gorącą kąpielą, ciepłymi wodnymi okładami lub parą wodną’: *Medycyna twierdzi niemożliwość uleczenia, a przecież jest gdzie indziej srodek [...] patrz § o potach hydropatycznych* (55). *Hydropatyczny* oznacza ‘związany z hydropatią’⁸⁵, *hydropatia* ‘jw.’.

⁷⁴ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *hydropatia*, dostęp 25.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁷⁵ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 220.

⁷⁶ Belofsky, *Jak dawniej leczono*, 81.

⁷⁷ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 428.

⁷⁸ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *kompres*, dostęp 28.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁷⁹ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 270.

⁸⁰ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 1031.

⁸¹ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *mokry*, dostęp 28.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁸² Boryś, *Słownik etymologiczny*, 336.

⁸³ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 4, 800; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *poty*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁸⁴ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 470.

⁸⁵ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *hydropatyczny*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

Metody wyciągające „materię osobliwą” poprzez wysypkę (metoda *Carla Baunscheidta*)

Autor poradnika używa kilku różnych nazw dla tej samej metody:

- od nazwiska jej wynalazcy/twórcy Carla Baunscheidta⁸⁶: **Baunscheidtism**: *Jak prędko Baunscheidtism ulgę przynosi? Odpowiedź na to pytanie: Natychmiast* (XVII). Jest to adiectivum od nazwy osobowej *Baunscheidt* + przyrostek *-ism*, który tworzy w języku niemieckim wyłącznie przymiotniki odrzeczownikowe⁸⁷; **Baunschemiditism**: *Baunschemiditism u niektórych w pierwszych dwóch dobach osłabienie wywołuje, potem zimne obok ciepłych dreszcze, na owe miejsca tknięte maszynką sprowadza* (XVI); **methoda Baunsch**: *W katarze epidemicznym, który z fazy do fazy kończy źle najlepiej użyć metody Baunsch* (89). *Metoda* to ‘sposób, tryb, porządek działania, postępowania zmierzającego do pewnego celu’⁸⁸, ‘systematycznie i konsekwentnie stosowany sposób postępowania dla osiągnięcia określonego celu’⁸⁹. Słowo pochodzi z fr. *méthode* lub z łac. *methodus* ‘sposób postępowania’ i należy wywodzić je z gr. *méthodos* ‘badanie, poznanie; sposób badania’. W polszczyźnie zostało poświadczane po raz pierwszy w XVI wieku w postaci *metod*. Najprawdopodobniej zostało przejęte wprost z łaciny, a później doszło do wtórnego zapożyczenia z języka francuskiego⁹⁰; **metoda Baunscheidta**: *leczy się najzupełniej metodą Baunscheidta* (120). *Metoda* ‘jw.’ + rzeczownik w genetivie;
- związane z dermabiotykonem⁹¹ – narzędziem igłowym do nakłuwania ciała: **dermabiotykon**: *dermabiotykon na athlas, kolumnę pacierzową i tudzież na tydki* (22).

⁸⁶ Terapia wynaleziona przez Carla Baunscheidta (1809–1873) około 1840 r., zwana **terapią Baunscheidt**, **Baunscheidtism** i **Baunscheidtieren** to alternatywna metoda leczenia opierająca się na nakłuwaniu skóry narzędziem igłującym po obu stronach kręgosłupa, a następnie na wcieraniu w te miejsca substancji drażniącej, wywołującej wysypkę. Prawdopodobnie Baunscheidt zmieszał środek na komary z olejem, ale receptury tej nie udało się zweryfikować. Po śmierci Baunscheidta zwolennicy jego metody proponowali wiele alternatywnych przepisów, np. z olejem jałowcowym, gorzycowym i innymi substancjami drażniącymi skórę, ale najczęściej wykorzystywano olej krotonowy. Przekłuwania skóry i wcieranie w nią substancji drażniących wywołało niespecyficzną reakcję immunologiczną, a na leczonych w ten sposób obszarach pojawiały się pęcherze lub krosty, za: dostęp 30.03.2022, <https://translate.google.com/translate?hl=pl&sl=de&u=https://de.wikipedia.org/wiki/Baunscheidttherapie&prev=search/>.

⁸⁷ Za: dostęp 8.03.2022, <https://niemieckiwdpmpu.pl/tworzenie-niemieckich-przymiotnikow/>.

⁸⁸ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 930.

⁸⁹ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *metoda*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁹⁰ Piotr Żmigrodzki, red., *Wielki słownik języka polskiego* (Instytut Języka Polskiego PAN: Kraków, 2007–), dostęp 22.02.2022, <https://wsjp.pl>.

⁹¹ Tak przyrząd ten opisywał Zmijewski: „Maszynka schludnie, zręcznie oprawiona, mająca 30 igiełek tak urządzonych, że za pociągnięciem rękojmi, te igielki sięgają naskórka, nie robiąc zgoła żadnego śladu ukłucia. Ślad ich dopiero po napszczeniu na miejsca tknięte dermabiotykonem, po kilku minutach różowo się przedstawiają. Instrument ten użyty namięśnie, nigdy na krwi, sprowadza po napszczeniu [...] «Oleum baunscheidtii», stopniowe rozgrzewanie, następnie swędzenie, przyjemnie w ciele czuć się dające” (XIII–XIV); „formują się krosteczki, drobne jak mak, jak nasienie lniane i więcej nie urastają. Po dwóch dobach, czasem prędzej obsypka zaczyna okazywać w sobie materią. Oto ta materya jest nagromadzeniem się

Słowniki nie notują. Nazwa pochodzi z gr. *dérma* ‘skóra’⁹² + *biotykon*⁹³: **cięcie dermatobiotykonem** ‘zabieg polegający na nakłuciu skóry’: *Jedyny na to sposób 30. do 40 cięć dermatobiotykonem* (32); *cięć 30. Na piersiach cięć 15 na ikrach i u rąk cięć 5 na każdej, na łydkach obu nóg po 6 cięć* (6). Słownik warszawski notuje w znaczeniu lekarskim ‘przecięcie’, np. cięcie cesarskie, boczne, krzyżowe⁹⁴, natomiast leksykon pod red. Doroszewskiego jako ‘miejsce przecięte’⁹⁵. *Cięcie* to rzeczownik odczasownikowy od *ciąć* ‘rznąć, strzyc, krajać’⁹⁶, z psł. **tęti* ‘ciąć, siec, rąbać (ostrym narzędziem)’⁹⁷; **dotknąć dermatobiotykonem** ‘zabieg polegający na lekkim dotknięciu ciała dermatobiotykonem, niewielkim nakłuciu’: *Ropień jest dobrze w kilku miejscach dotknąć dermatobiotykonem* (1). *Dotknąć* ‘lekką poruszyć, lekko trącić co’⁹⁸; ‘zbliżyć co do czego, lekko poruszyć, lekko trącić co’⁹⁹. *Dotknąć* ← *tknąć*, z psł. **tknōti* ‘dotknąć, tknąć’¹⁰⁰; **metoda dermatobiotykonowa**: *najprostsza droga gojenia jest metoda dermatobiotykonowa* (79). *Metoda* ‘jw.’. *Dermatobiotykonowy* to przymiotnik odrzeczownikowy (← *dermatobiotykon*, ‘jw.’); **leczyć dermat.** ‘uzdrowiać, uwalniać od choroby dermatobiotykonem’: *Leczy się: Dermab: mocne cięć całej kolumny pacierzowej i łydów, i mięśni ramiennych* (66). *Leczyć* ‘przywracać zdrowie za pomocą środków odpowiednich, kurować’¹⁰¹, ‘dążyć do przywrócenia zdrowia za pomocą leków, zabiegów itp.’¹⁰². Najprawdopodobniej jest to czasownik odrzeczownikowy z psł. **lěkъ* ‘to, czym się leczy, środek leczniczy, lek’. Boryś kwestionuje zapożyczenie z germańskiego *lĕkjan*¹⁰³. *Dermab.* to skrót od *dermatobiotykon* ‘jw.’; **operacja dermatobiotykonem** ‘działanie dermatobiotykonem’: *Jeżeli [...] miejsca*

hormonów chorobliwych w ciele. Im krost jest więcej, tem lepiej – to znaczy, że fermentacja limfy zakazanej rozwinęła się należycie” (XIV).

⁹² Kopański, *Słownik wyrazów obcych*, 120.

⁹³ Nie udało się odnaleźć postaci *biotykon*. Pochodzi ona od *biotykon* + *on* (gr. *biotikos* ← *bios* *life* ‘odnozący się do żywych organizmów’), za: dostęp 25.03.2022, <https://educalingo.com/pl/dic-en/biotic>; zob. *bios* ‘życie; życie biologiczne; czas życia’, Oktawiusz Jurewicz, oprac., *Słownik grecko-polski* (Global Scientific Foundation: Truskaw, 2021), 153. Istnieje grupa leków mających na celu wspomoczenie immunologii organizmu, które dystrybuowane są przez *bioticon*, stąd można wnioskować, że *biotykon* to ‘wzmacniacz immunologiczny, wywołujący reakcję immunologiczną’, zob. dostęp 8.03.2022, <https://www.biotikon.co.uk/>. Może z ang. *biotic* ‘biotyczny’, za: dostęp 9.03.2022, <https://dictionary.cambridge.org/pl/dictionary/english-polish/biotic>.

⁹⁴ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 334.

⁹⁵ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *cięcie*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

⁹⁶ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 318.

⁹⁷ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 77.

⁹⁸ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 1, 535.

⁹⁹ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *dotknąć*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁰⁰ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 633.

¹⁰¹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 2, 700.

¹⁰² Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *leczyć*, dostęp 27.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁰³ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 282.

*tknięte dermabiotykonem wyrzucają wrzodzianki, to trzeba koniecznie powtarzać operacyą, bo to jest dowód w tych wrzodziankach, że jeszcze materye chorobliwe są w ciele (XVI); powtórzyć operacie dermabiotykonem co dni 10 (23). Chir. ‘zabieg leczniczy wykonany ręką uzbrojoną w narzędzia’¹⁰⁴; ‘zabieg leczniczy wykonywany za pomocą odpowiednich narzędzi przez chirurga na ciele chorego’¹⁰⁵, *operacja* ‘działania, szereg działań’, z łac. *operati* ‘pracować’, *operis* ‘dzieło, praca, czyn’¹⁰⁶. U Zmijewskiego operacja to działanie, które nie musi być przeprowadzone przez chirurga¹⁰⁷; *tknięcie dermabiotykonem* ‘zabieg polegający na lekkim dotknięciu ciała dermabiotykonem, niewielkim nakłuciu’: *Czasem lekkie tknięcie dermabiotykonem jeśli dziecię tuste, zaaplikować można* (45). *Tknięcie* to rzeczownik odczasownikowy od *tknąć*¹⁰⁸ ‘dotknąć, pomacać, trącić, ruszyć’¹⁰⁹; ‘dotykając, ruszyć’¹¹⁰, z psł. **tknōti* ‘dotknąć, tknąć’¹¹¹; *zoperowanie dermabiotykonem*: *Tymczasem wszystkie te sposoby uwolnienia z migreny nie są tak radykalnymi, jak zoperowanie karku z atlasem i cokolwiek kolumny pacierzowej dermabiotykonem* (106). *Zoperowanie* jest definiowane jako forma rzeczownikowa czasownika *zoperować*¹¹², a *zoperować* to ‘podać operacji’¹¹³, ‘dokonać operacji, zabiegu chirurgicznego’¹¹⁴, od *operować* ‘dokonać zabiegu’, co z *operacja* ‘działania, szereg działań’, z łac. *operati* ‘pracować’, *operis* ‘dzieło, praca, czyn’¹¹⁵.*

Stanisław Borawski pisał, że „ludzkie wysiłki poznawcze znajdują swój wyraz w języku jako najdoskonalszym magazynie dorobku intelektualnego, kulturowego, cywilizacyjnego i rejestrze wszystkiego, o czym ludzie kiedykolwiek myśleli i pomyślą”¹¹⁶. Poradnik Zmijewskiego jest niewątpliwie cennym, ciekawym i niezbadanym dotąd źródłem

¹⁰⁴ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 3, 795.

¹⁰⁵ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *operacja* (<http://doroszewski.pwn.pl>, dostęp 27.03.2022 r.).

¹⁰⁶ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 362.

¹⁰⁷ W takim znaczeniu słowo to było używane w dawnej polszczyźnie. Np. Jan Antoni Chrapowicki, wojewoda witebski, „brałem klisterkę piwną, która nadzwyczaj operowała” (cyt. za: Węglorz, *Zdrowie, choroba i leczenie*, 197).

¹⁰⁸ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 7, 64; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *tknięcie*, dostęp 24.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹⁰⁹ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 7, 63.

¹¹⁰ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *tknąć*, dostęp 24.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹¹¹ Boryś, *Słownik etymologiczny*, 633.

¹¹² Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 8, 598; Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *zoperowanie*, dostęp 24.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹¹³ Karłowicz, Kryński, Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego*, t. 8, 598.

¹¹⁴ Doroszewski, *Słownik języka polskiego*, [hasło] *zoperować*, dostęp 24.03.2022, <http://doroszewski.pwn.pl>.

¹¹⁵ Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, 362.

¹¹⁶ Stanisław Borawski, „Synteza dziejów polszczyzny a możliwości integracji badań”, w: *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, red. Magdalena Pastuch i Mirosława Siuciak (Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018), 23.

magazynującym wiedzę o chorobach nękających ludzi w XIX i na początku XX wieku. Znajdujemy w nim opisy objawów, przebiegu oraz zróżnicowanych sposobów leczenia wielu schorzeń. Dla językoznawcy jest także bezcenną kopalnią wiedzy o stosowanej na przełomie XIX i XX stulecia nomenklaturze związanej z lecznictwem.

Na podstawie analizy materiału objętego tytułem artykułu widać, że wśród nazw metod związanych z humoralną koncepcją patogenezy znajdują się określenia zabiegów oczyszczających organizm poprzez wyrzuty skórne (41,4%), nazwania terapii oczyszczających krew (27,6%) i prowokujących wypróżnienia (17,2%). Rzadziej są to nazwy metod przywracających krazę poprzez pocenie się (10,4%) i wymioty (3,4%).

Ze względu na podstawę nominacyjną można wyróżnić nazwy wskazujące na:

- zasadniczą czynność związaną z zalecaną metodą, np. *enema, purgans, postawić / stawiać (bańki, pijawki), leczyć (dermabiotykonem)*;
- skutek zastosowania danej metody: *przeczyszczenie, poty mokre, zwomitowanie*;
- sposób wykonania zabiegu: *bańki suche* (stawiane na sucho), *bańki ciepłe* (stawiane na ciepło);
- narzędzia – *dermabiotykon*, naczynia – *bańki* i materiały – *kompres* niezbędne w stosowanej metodzie;
- środek wykorzystywany w zastosowanej metodzie: *hydropatyja* (woda);
- nazwisko autora metody: *Baunscheidtism, Baunschemidtism, metoda Baunscheidta*.

Wśród analizowanych nazw metod przeważają określenia rodzime¹¹⁷ (40%): *bańki cięte, bańki suche, puszczanie krwi, przeczyszczenie, stawianie pijawek*. Na drugim miejscu plasują się nazwy obce o różnej proveniencji (33,3%), np. *Baunscheidtism, Baunschemidtism, dermabiotykon, enema, lewatywa, operacja, purgans*, a tuż za nimi konstrukcje hybrydalne o zróżnicowanych pod względem genetycznym komponentach (26,7%), np. *cięcie dermabiotykonem, kompresy mokre, poty w kompresach*.

Analiza materiału wykazała także, że Zmijewski dla tej samej metody stosował nazwy synonimiczne, np. *enema, lewatywa, purgans* lub *Baunscheidtism, Baunschemidtism, metoda Baunscheidta*. W polskiej terminologii medycznej z XIX i XX wieku było to zjawisko powszechne, a bogactwo określeń tożsamych lub zbliżonych znaczeniowo wynikało z dowolności nazewniczej autorów opracowań poświęconym chorobom i ich leczeniu¹¹⁸. W analizowanym zabytku świadczą one zapewne o odczytaniu autora, znajomości różnych dzieł medycznych, nomenklatury lekarskiej, sposobów leczenia zarówno w nurcie oficjalnym, jak i w medycynie alternatywnej.

¹¹⁷ Za słownictwo rodzime uznaje się za Bogdanem Walczakiem nie tylko jednostki leksykalne odziedziczone z prajęzyka, ale również – zgodnie z ujęciem diachronicznym – derywaty utworzone od zapożyczeń w prajęzyku i później w polszczyźnie, np. *bańka, lewatywka, zoperowanie* (zob. Bogdan Walczak, „Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości”) opisu genetycznego”, w: *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, red. Hanna Popowska-Taborska (Warszawa: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997), 269–272.

¹¹⁸ Lucyna Agnieszka Jankowiak, „Synonimia w polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku”, *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 46 (2015): 36; też, „Polskie słownictwo medyczne”, 107.

Użyte skróty

- ang. – angielski
 chir. – chirurgiczny
 cz. – czasownik
 czes. – czeski
 daw. – dawny
 dial. - dialektyczny
 fr. – francuski
 gr. – grecki
 gwar. – gwarowy
 jw. – jak wyżej
 lek. – lekarski
 lm. – liczba mnoga
 łac. – łaciński
 med. – medyczny
 ndk. – niedokonany
 now. – w nowszych czasach dowolnie utworzony
 por. – porównaj
 psł. – prasłowiański
 słow. – słowiański
 ts. – tak samo
 zdr. – zdrobnienie, zdrobniale
 zob. – zobacz

Bibliografia

Źródło

Zmijewski, Józef. *Metoda leczenia srodkami dotąd nieużywanymi najtrudniejsze cierpienia usuwająca, Na wielu osobach sprawdzona jako nieomylna. Z dołączeniem wykazu osób uleczonych w szpitalach jako za nieuleczalnych uznanych na dowód i poparcie Metody*, 1888. Rękopis znajduje się w prywatnych zbiorach rodziny Bednarczuków – znanych i cenionych działaczy regionalnych z Przasnysza. Od Mariusza Bednarczuka otrzymałam kserokopię tego zabytku.

Literatura przedmiotowa

- Bańki bezogniowe – działanie, właściwości lecznicze i zastosowanie*, 2018. Dostęp 28.02.2022, www.medonet.pl/zdrowie,banki-bezogniowe-co-to-jest-,artykul,1728267.html.
- Bańkowski, Andrzej. *Etymologiczny słownik języka polskiego*. T. 2. L–P. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000.
- Belofsky, Nathan. *Jak dawniej leczono, czyli plomby z mchu i inne historie*. Przeł. Grzegorz Siwek. Warszawa: Wydawnictwo RM, 2019.
- Borawski, Stanisław. „Synteza dziejów polszczyzny a możliwości integracji badań”. W: Magdalena Pastuch i Mirosława Siuciak, red. *Historia języka w XXI wieku. Stan i perspektywy*, 17–31. Katowice: Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, 2018.

- Boryś, Władysław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2008.
- Brückner, Aleksander. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna, 2000.
- Brzeziński, Tadeusz (a). „Wiedza o budowie i czynnościach ludzkiego organizmu”. W: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, 95–129. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1988.
- Brzeziński, Tadeusz (b). „Rozwój poglądów na istotę choroby”. W: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, 134–157. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1988.
- [Bez autora]. *COMPENDIUM MEDICUM AUCTUM TO IEST: KROTKIE ZEBRANIE Y OPISANIE CHOROB. Ich różności, przyczyn, znakow, sposobow do leczenia. Także rożnych sposobow robienia Wodek, Oleykow, Julepow, Syropow, Konfitur, Maści, Plastrow, [etc.] i rożnych osobliwych rzeczy, Na SIEDM TRAKTATOW ROZDZIELONE, I teraz przez tegoż Autora z errorow Drukarskich wyczyszczone. Z przydatkiem osobliwych Chorob, tak Męskich, iako i Białogłowskich, i Dziecinnych. Dla więkzsey wygody ludzkiey PRZEDRUKOWANE. Roku Pańskiego 1789*. Częstochowa: Drukarnia Jasnej Góry Częstochowskiy, 1789.
- Drygas, Aleksander. „Dawne terapie. Lek i jego formy, sposoby wytwarzania i dystrybucji”. W: *Historia medycyny*, red. Tadeusz Brzeziński, 158–184. Warszawa: Państwowy Zakład Wydawnictw Lekarskich, 1988.
- Doroszewski, Witold, red. *Słownik języka polskiego*. T. 1–11. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. <http://doroszewski.pwn.pl>.
- Dubisz, Stanisław, red. *Uniwersalny słownik języka polskiego*. T. 1–4. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka. „Polskie słownictwo medyczne w drugiej połowie XIX wieku oraz na przełomie XIX i XX wieku”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 10 (2011): 97–109.
- Jankowiak, Lucyna Agnieszka. „Synonimia w polskiej terminologii medycznej przełomu XIX i XX wieku”. *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* 46 (2015): 17–41.
- Jütte, Robert. *Historia medycyny alternatywnej. Od magii do naturalnych metod leczenia*. Tłum. Krzysztof Jachimczak, Elżbieta Ptaszyńska-Sadowska. Warszawa: Wydawnictwo W.A.B., 2001.
- Jurewicz, Oktawiusz, oprac. *Słownik grecko-polski*. (Na podstawie słownika Zygmunta Węclewskiego). Global Scientific Foundation: Truskaw, 2021.
- Karłowicz, Jan, Adam Kryński, Władysław Niedźwiedzki. *Słownik języka polskiego*. T. 1–8. Warszawa: Nakładem prenumeratorów, 1900–1927.
- Klemensiewicz, Zenon. *Historia języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych z almanachem*. Warszawa: Świat Książki, 2000.
- Moore, Jonathan. *Przerażające terapie i zabójcze terapie*. Przeł. Emilia Skowrońska. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak, 2020.
- Paluszak-Bronka, Anna. „Co można powiedzieć o autorze na podstawie jego rękopisu? Rozważania językoznawcy”. *Prace Językoznawcze* 20 (2018), 3: 123–137.
- Paluszak-Bronka, Anna. „Znajomość biografii autora dzieła a badania historycznojęzyczne”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badania polszczyzny* 20 (2021): 115–127.
- Walczak, Bogdan. „Słownictwo obcego pochodzenia na warsztacie badacza: problem granic („głębokości”) opisu genetycznego”. W: Hanna Popowska-Taborska, red. *Leksyka słowiańska na warsztacie językoznawcy*, 269–280. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, 1997.
- Węglorz, Jakub. *Zdrowie, choroba i leczenie w społeczeństwie Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2015.
- Widłak-Piernikowska, Teresa, red. prowadząca. *Wielki słownik medyczny*. Warszawa: Wydawnictwo Lekarskie PZWL, 1996.
- Żmigrodzki, Piotr, red. *Wielki słownik języka polskiego*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, 2007–. <https://wsjp.pl>.

Źródła internetowe

Etymologia słowa biotic. <https://educalingo.com/pl/dic-en/biotic>.

Products-Bioticon. <https://www.biotikon.co.uk>.

Tłumacz Google. <https://translate.google.com/translate?hl=pl&sl=de&u=https://de.wikipedia.org/wiki/Baunscheidttherapie&prev=search>.

Tłumaczenie słowa biotic – Słownik angielsko-polski. <https://dictionary.cambridge.org.pl/dictionary/english-polish/biotic>.

Tworzenie przymiotników w języku niemieckim. <https://niemieckiwdpmu.pl/tworzenie-niemieckich-przymiotnikow>.

Nazwy wybranych metod leczenia (związanych z humoralną koncepcją patogenezy) na podstawie rękopiśmiennego poradnika medycznego Józefa Zmijewskiego

Streszczenie

Celem artykułu była charakterystyka wybranych nazw metod leczniczych związanych z humoralną koncepcją patogenezy (ich motywacji i znaczeń), wyekscepowanych z poradnika Józefa Zmijewskiego. Analiza wykazała, że wśród nazw przeważają określenia zabiegów oczyszczających organizm poprzez wyrzuty skórne (wysypkę). Dość często poświadczane są także nazwania metod oczyszczających krew i prowokujących wypróżnienia. Rzadziej są to nazwy zabiegów przywracających krazję poprzez pocenie się i wymioty. Wśród analizowanych jednostek nazewniczych przeważają określenia rodzime, ale autor używa także nazw obcych i hybrydalnych. Nazwy te wskazują na główną czynność wykonywaną podczas zabiegu, jego skutki, wykorzystane narzędzia i materiały lub nazwisko autora metody.

Names of selected treatment methods (related to the humoral concept of pathogenesis) based on Józef Zmijewski's manuscript medical guide

Summary

The aim of the article was to characterize selected names of therapeutic methods related to the humoral concept of pathogenesis (their motivations and meanings) selected from Józef Zmijewski's guide. The analysis showed that among the names prevail the terms of treatments that cleanse the body through skin ejections (rash). Often there are also names of methods that purify the blood and provoke bowel movements. Less commonly, these are the names of treatments that restore krasia through sweating and vomiting. Among the analyzed naming units, native terms predominate, but the author also uses foreign and hybrid names. These names indicate the main activity performed during the procedure, its effects, the tools and materials used, or the name of the author of the method.

Cytowanie

Paluszak-Bronka, Anna. „Nazwy wybranych metod leczenia (związanych z humoralną koncepcją patogenezy) na podstawie rękopiśmiennego poradnika medycznego Józefa Zmijewskiego”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 79–94. DOI: 10.18276/sj.2023.22-07.

ELŻBIETA SKORUPSKA-RACZYŃSKA

ORCID: 0000-0002-6236-6302

Akademia im. Jakuba z Paradyża w Gorzowie Wielkopolskim
eskorupska-raczynska@ajp.edu.pl

Kierunki badań nad językową kreacją świata w tekście literackim – w poszukiwaniu złotego środka?

Słowa kluczowe

językowa kreacja świata, językoznawstwo otwarte, strukturalizm, kognitywizm językoznawczy

Key words

linguistic creation of the world, open linguistics, structuralism, cognitive linguistics

Wprowadzenie

Etykę złotego środka – zgodnie z zapisami w źródłach historycznych – wymyślił Arystoteles (383–322 p.n.e.) jako podstawę działania w zgodzie z własnym rozumem, przede wszystkim w odniesieniu do poszukiwania szczęścia. **Złoty środek** (łac. *aurea mediocritas*) bądź **złote umiarkowanie** identyfikowane są z rozwiązaniem pośrednim, polegającym na unikaniu skrajności. Interesująco i pragmatycznie tłumaczy się ten frazeologizm w *Encyklopedii zarządzania*: „Złoty środek jest punktem, który jest równowagą pomiędzy nadmiarem a niedomiarem”¹.

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie o kierunki badań nad językową kreacją świata w tekstach artystycznych lirycznych i epickich, podejmowane w ostatnich latach przez lingwistów – badaczy języka literatury polskiej. Analiza ich

¹ *Encyklopedia Zarządzania*, dostęp 17.08.2021, www.mfiles.pl. Por. Władysław Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury* (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1995), 1339 i 1340; Władysław Tatarkiewicz, *Historia filozofii*, t. 1 (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988), 104–126.

prezentacji – od wystąpień Teresy Skubalanki w drugiej połowie lat 90. poprzedniego stulecia, po publikacje najnowsze – pozwala na wskazanie kilku kierunków poszukiwań badawczych.

Terminu *językowa kreacja* w opracowaniu specjalistycznym z zakresu leksykologii użyła po raz pierwszy T. Skubalanka w artykule *Językowa kreacja Jacka Soplicy (księdza Robaka)*², założywszy, iż tenże „znaczy mniej więcej tyle, co całokształt procesów językowych, stworzonych przez twórcę tekstu, w pewnym celu; tyle, co określony byt fikcyjny, będący częścią «wizji świata» artysty»³. Takie ujęcie definicyjne – zgodnie z przyjętym przez badaczkę założeniem – bliskie jest rozumieniu „kreowania świata w tekstach”⁴ wyrażonemu przez Renatę Grzegorzycową, która oddziela je od kreatywności kompetencyjnej i formalnej systemu języka, będącego potencjalnie wykładnią otaczającej nas rzeczywistości.

Kierunkowanie badań nad językową kreacją świata

Nurt tekstowo-stylistyczny. W przywołanym wyżej artykule T. Skubalanki odnajdujemy związane z tytułowym terminem takie jego filiacje, jak: „kreacja osobowa”, „narrator wykreowany przez poetę”, „różne kreacje językowe przedstawiają opisy przyrody” (do których porównuje drugą płaszczyznę analiz: „podobnie różnorodne są też charakterystyki postaci”), „kreacja Jacka Soplicy” oraz „językowa kreacja Jacka Soplicy”, „językowa kreacja kwestara” czy „kreacja językowa pokutującego kwestara”⁵. Autorka, wychodząc od analizy treści, w konwencji językowej wskazuje funkcje życiowe Jacka Soplicy (szlachcic, zakonnik, emisariusz) skonceptualizowane za pomocą obiegowych wyrażeń, wkomponowanych we frazy analizowanego poematu. Ekscerpuje z Mickiewiczowskiego tekstu elementy językowe stylu potocznego, przykłady terminologii wojskowej, nazwy uczuć i ich objawów; wreszcie w finale i artykule, i analizowanego tekstu, nawiązuje do symbolicznego aspektu kreacji Jacka Soplicy, wynikającego z porównania promieni słońca padających na twarz umierającego szlachcica do korony świętych.

Omówiona analiza jako wzorzec stanowi trzon kierunku w badaniach nad językową kreacją świata, który możemy nazwać nurtem tekstowo-stylistycznym, w którego ramach mieszczą się publikacje skupione na literaturze XIX wieku i wcześniejszej

² Teresa Skubalanka, „Językowa kreacja Jacka Soplicy (księdza Robaka)”, w: tejże, *Mickiewicz, Słowacki, Norwid. Studia nad językiem i stylem* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997), 20–33.

³ Tamże, 20.

⁴ Renata Grzegorzycowa, „Jak rozumieć kreatywny charakter języka?”, w: *Kreowanie świata w tekstach*, red. Andrzej Maria Lewicki i Ryszard Tokarski (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej), 1995), 21. Cyt. za: Skubalanka, „Językowa kreacja Jacka Soplicy”, 20.

⁵ Por. Skubalanka, „Językowa kreacja Jacka Soplicy”, 20–33.

(np. Magdaleny Pietrzak *Językowe środki kreowania postaci w twórczości historycznej Henryka Sienkiewicza*; Marty Helman *Językowa kreacja ubóstwa i zbytku w „Lalce” Bolesława Prusa*; Izabeli Kępk *Językowa kreacja nieba i piekła w „Tragedii o bogaczu i Lazarzu” z 1643 roku* czy Elżbiety Skorupskiej-Raczyńskiej *Językowa kreacja lasu w „Nad Niemnem” Elizy Orzeszkowej*⁶). Realizacja badań w ramach tego nurtu wymaga od leksykologa, zgodnie z poziomem narzuconym przez T. Skubalanę, niebagatelnego doświadczenia językoznawczego i literaturoznawczego, gruntownej znajomości nie tylko badanego tekstu literackiego, ale i jego kontekstu – historycznego, społecznego, kulturowego, a nawet twórczego. Zlekceważenie któregośkolwiek z tych aspektów grozi analizą bliską streszczeniu utworu i impresjonistyczną swobodą rozważań na jego temat, co umownie, i ewentualnie, moglibyśmy zakwalifikować do refleksyjnego odprysku tego nurtu⁷.

Nurt strukturalno-semantyczny. Na przełomie wieków XX i XXI w obrębie analiz językowej kreacji świata ukształtował się w środowisku szczecińskiego językoznawstwa nurt strukturalno-semantyczny, którego cechą charakterystyczną stało się rozpatrywanie kreowania w tekście literackim jako właściwości języka, a nie *stricte* doboru środków w pewnym celu. W publikowanych opracowaniach, zarówno okazjonalnych (w odniesieniu do wybranego elementu danego utworu, np. jednej postaci), jak i szerszych tekstowo (dotyczących np. kreacji poprzez barwę zarówno osób, jak natury w całym dziele), łączono zasady strukturalizmu z paradygmatem analiz leksykalno-semantycznych i stylistycznych.

Prace językoznawcze powstałe w tym nurcie, artykuły, monografie, wypełniają schemat, zgodnie z którym ich autorzy dokonują analizy środków językowych (leksykalnych, frazeologicznych), wykorzystanych przez pisarza w danym jego tekście (rzadziej tekstach) w odniesieniu do wskazanych (wybranych) do przeglądu składowych, dla przykładu wizerunku, jak: „wygląd zewnętrzny, wiek, charakter, mentalność, relacje rodzinne, język, praca, rozrywki”⁸; poddają oglądowi „środki językowe zróżnicowane pod względem strukturalnym, semantycznym i stylistycznym”⁹; realizują cel, którym jest „ilościowa i jakościowa

⁶ Magdalena Pietrzak, *Językowe środki kreowania postaci w twórczości historycznej Henryka Sienkiewicza* (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2004); Marta Helman, „Językowa kreacja ubóstwa i zbytku w „Lalce” Bolesława Prusa”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 5 (2006): 81–97; Izabela Kępka, „Językowa kreacja nieba i piekła w *Tragedii o bogaczu i Lazarzu* z 1643 roku”, *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 23 (2016), 1: 39–53; Elżbieta Skorupska-Raczyńska, „Językowa kreacja lasu w *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej”, *Zeszyty Naukowe PWSZ* 1 (2006): 137–146.

⁷ Por. np. Aleksandra Ciarkowska, „Językowa kreacja dziecka w *Konopielce* Edwarda Redlińskiego”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 18 (2019): 31–41; też, „Językowa kreacja ojca w *Nagim sadzie* Wiesława Myślińskiego”, *Rozprawy Komisji Językowej LTN* 57 (2019): 37–48; Violetta Machnicka, „Językowa kreacja koncertu skrzypcowego w bajce Igora Sikiryckiego *O komarze i orkiestrze*”, w: *Ogród: materiały naukowe Warszawskiego Koła Polonistów* 30 (2017), 1/4 : 341–357.

⁸ Róża Modrzejewska, „Językowa kreacja świata starego Szlangbauma w *Lalce* Bolesława Prusa”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 12 (2013): 109.

⁹ Leonarda Mariak, „Językowa kreacja miłości w *Krzyżakach* Henryka Sienkiewicza”, *Slavia Occidentalis* 65 (2008): 56.

analiza obecnych w powieści [...] środków językowo-stylistycznych w kreacji wierzeń”¹⁰. Dokumentacji służą liczby wybranych jednostek leksykalnych, bywa że zebranych tabelarycznie. W pracach kładzie się nacisk na szczegółową analizę struktury wyekscerpowanych z tekstu jednostek, bywa że kosztem pogłębionej analizy semantycznej, opartej na ogólnych interpretacjach, wręcz stereotypowych¹¹. W początkowym okresie rozwoju nurtu strukturalno-semantycznego obowiązujące w podejmowanych badaniach były odniesienia statystyczne, dotyczące w zasadzie ekstensji tekstowej wskazanych jednostek językowych, bez względu na zakres pracy, materiał badawczy czy jego autorstwo. Intencjonalnie wskazuje to Adrianna Seniów w publikacji na temat *Językowej kreacji świata kobiet w wybranych powieściach Elizy Orzeszkowej*¹²:

Analizy materiału źródłowego prowadzone będą zarówno metodą stylistyki tekstowej, jak i metodą badań leksyki oraz badań statystycznych. Wymienione metodologie wzajemnie się uzupełniają, co umożliwi kompletną interpretację zjawisk. Ponadto, jak stwierdził S. Gajda, sama stylistyka jest nauką poliparadygmatyczną i cechuje ją różnicowanie metodologiczne¹³,

jednocześnie zastrzegając sobie prawo do takich, a nie innych działań badawczych.

Prace powstałe zgodnie z paradygmatem strukturalno-semantycznym (dla przykładu¹⁴: Mirosławy Białoskórskiej *Stratyfikacja słownictwa z komponentem nazwy barwy złotej w lirykach Leopolda Staffa*; Władysławy Książek-Bryłowej i Barbary Lipniackiej *Językowy obraz wroga w „Ogniem i mieczem” Henryka Sienkiewicza*; Leonardy Mariak *Obraz Boga w „Krzyżakach” Henryka Sienkiewicza*; Elżbiety Skorupskiej-Raczyńskiej *Funkcja barw w językowej kreacji wybranych postaci w „Nad Niemnem” Elizy Orzeszkowej* czy Agnieszki Szlachty *Funkcja barw w powieści „Bambino” Ingi Iwasiów*¹⁵), bez względu

¹⁰ Agnieszka Szczaus, „Językowa kreacja wierzeń Prusów w powieści ks. Stanisława Kujota *Pierwsze nawrócenie Prusaków (1877–1878)*”, *Prace Filologiczne* 78 (2019): 396.

¹¹ Przykładem może być ocena wybranego z wypowiedzi Żyda Szlangbauma wyrażenia przyimkowego *u nas*, uznanego jedynie za wyraz dumy, podczas gdy może ono świadczyć również o wyalienowaniu społecznym diaspory. Por. Modrzejewska, „Językowa kreacja świata”, 107–120.

¹² Adrianna Seniów, *Językowa kreacja świata kobiet w wybranych powieściach Elizy Orzeszkowej* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2011).

¹³ Tamże, 14–15. Autorka powołuje się na publikację Stanisława Gajdy „Stylistyka funkcjonalna, stylistyka pragmatyczna, stylistyka kognitywna”, w: *Polska genologia lingwistyczna*, red. Danuta Ostaszewska, Romuald Cudak (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008), 143–149.

¹⁴ Cytowane prace dotyczą językowej kreacji świata w tekście artystycznym, również mimo braku takiej zapowiedzi w ich tytułach.

¹⁵ Mirosława Białoskórska, „Stratyfikacja słownictwa z komponentem nazwy barwy złotej w lirykach Leopolda Staffa (część druga)”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 14 (2015): 25–41; Władysława Książek-Bryłowa, Barbara Lipniacka, „Językowy obraz wroga w *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 1 (2002): 151–176; Leonarda Mariak, „Obraz Boga w *Krzyżakach* Henryka Sienkiewicza”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 5

na ich podstawy materiałowe charakteryzują się skrupulatnym zapleczem dokumentacyjnym, opartym na liczbach, ich zestawieniach oraz przywoływanej dla ilustracji zjawisk ekstensji tekstowej.

Bezsprzecznie, nurt strukturalno-semantyczny zdecydowanie lepiej owocował w wypadku prac traktujących dorobek pisarza i jego język kompleksowo, czego dowodem są monografie pióra Joanny Rychter: *Językowa kreacja przyrody nieożywionej w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego* oraz *Językowa kreacja barw w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*¹⁶. W pierwszej z nich badaczka objęła naukowym oglądem 214 liryków i 32 poematy czołowego polskiego romantyka. Zgodnie z założeniem autorki:

W pracy została wykorzystana metoda analizy leksykalno-stylistycznej T. Skubalanki¹⁷, która proponuje, aby badać cechy idiolektu poprzez omówienie elementów typowych i nietypowych (zapożyczenia, neologizmy), przy określaniu konstant tematycznych (w naszym wypadku przyroda nieożywiona) i gatunkowych (utwory poetyckie)¹⁸.

Wykorzystawszy założony paradygmat badawczy, wiedzę językoznawczą i literaturoznawczą, badaczka zaprezentowała wyniki ekscerpcji materiału źródłowego oraz jego analizy (strukturalną, semantyczną i funkcjonalną), demonstrując z jednej strony formy językowe i ich ekstensję tekstową, z drugiej – znaczenie i rolę kreacyjną w analizowanych utworach poety. Podobny schemat rozważań charakteryzuje również drugą z wyżej wymienionych, równie obszerną pracę poświęconą barwom w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej.

Egzemplifikację rozwiązań metodologicznych poszukiwawczych odnajdujemy w pracach wielu badaczy, również wymienionych wcześniej. Jako przykład może posłużyć jeden z artykułów Leonardy Mariak *Językowa kreacja miłości w „Krzyżakach” Henryka Sienkiewicza*¹⁹. Oparty jest on na sprawdzonym schemacie służącym realizacji celu (którym jest w tym wypadku „pokazanie językowych, stylistycznych i semantycznych sposobów służących kreowaniu miłości w *Krzyżakach*, a w szczególności tych środków, których Sienkiewicz użył, opisując średniowieczną kulturę rycerską oraz zwyczaje i rytuały

(2006): 127–148; Elżbieta Skorupska-Raczyńska, „Funkcja barw w językowej kreacji wybranych postaci w *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej”, w: *Twórczość Elizy Orzeszkowej*, red. Krzysztof Stępnik (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001), 93–107; Agnieszka Szlachta, „Funkcja barw w powieści *Bambino* Ingi Iwasiów”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 13 (2014): 275–286.

¹⁶ Joanna Rychter, *Językowa kreacja przyrody nieożywionej w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009); też, *Językowa kreacja barw w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej* (Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2014).

¹⁷ Mowa tu o publikacji: Teresa Skubalanka, *Podstawy analizy stylistycznej. Rozważania o metodzie* (Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001), 59–70.

¹⁸ Rychter, *Językowa kreacja przyrody*, 10.

¹⁹ Mariak, *Językowa kreacja miłości*.

związane z uczuciami²⁰) oraz na szczegółowych założeniach dotyczących badań języka jako zamkniętego zbioru. Tym samym badaniu poddano wyekscerpowane z tekstu powieści „środki językowe zróżnicowane pod względem strukturalnym, semantycznym i stylistycznym²¹. Analiza badawcza przebiega tu od struktury do znaczenia bądź – prawdopodobnie ze względów stylistycznych – znaczenie potwierdzone zostaje w strukturze, szczególnie w wypadku powtarzających się jej przykładów. Te zaś poparte są pełną egzemplifikacją źródłową (tom, strona), charakterystyką użycia oraz ich zestawieniami. Wnioski – typu: „Wykorzystanie tego typu leksyki w partiach dialogowych powieści sprawia, że wyznania miłosne bohaterów i ich przeżycia wewnętrzne stają się bardziej wiarygodne i szczerze. Dodać trzeba, że symbolika «ognia» i «krwi» należy do skonwencjonalizowanych sposobów opisu stanów uczuć w literaturze²² – odzwierciedlają relację badawczą skierowaną głównie ku analizie warsztatu pisarskiego i jego sprawczości nadawczej. Charakterystyczne jest w tym artykule również odwoływanie się do prac poświęconych *stricte* badaniom nad językowym obrazem świata, do opracowań z zakresu stylistyki tekstu, a także do symboliki krwi, ognia, serca (standardowo wykorzystywanej w literackich obrazach uczuć), co prowadzi do kwalifikowania wyekscerpowanych środków językowych na płaszczyźnie ich wartości waloryzującej bądź dyskredytującej – w kontekście potencjalnej percepcji tekstu powieści przez jego odbiorcę. Z drugiej strony widoczne jest symptomatyczne przywiązanie przede wszystkim do potrzeby oceny mistrzostwa w pierwszej kolejności idiolektu pisarza, co odzwierciedla zarówno akapit inicjujący podsumowanie: „Językowe środki kreowania miłości w *Krzyżakach* są zróżnicowane pod względem strukturalnym i semantycznym. Pisarz wykorzystał w tym zakresie szeroki repertuar możliwości leksykalnych i stylistycznych, starając się uatrakcyjnić i zróżnicować przekazywane treści²³, jak i jego zakończenie:

W mistrzowsko zaprezentowanej przez Sienkiewicza językowej kreacji szeroko pojętej miłości udało się zawrzeć nie tylko prawdę historyczną, ale i realizm wycinka ówczesnej obyczajowości związanej z życiem uczuciowym. Znalazła tu zastosowanie zarówno zasada prawdopodobieństwa życiowego, jak i zasada prawdy psychologicznej i obyczajowej. Dzięki temu pisarz przybliżył nam niezwykle ciekawy obraz polskiej rzeczywistości, życia społecznego i obyczajów w czasach Władysława Jagiełły. Dodać należy, że jest to obraz zgodny z XIX-wiecznym stanem wiedzy i utartymi, stereotypowymi wyobrażeniami na ten temat²⁴.

²⁰ Tamże, 56.

²¹ Tamże.

²² Tamże, 65.

²³ Tamże, 75.

²⁴ Tamże, 75–76.

Podkreślić należy, iż autorka tego artykułu nie operuje liczbami użyć danej jednostki językowej w tekście, a posługuje się określeniami modulującymi, typu: *rzadziej, znacznie rzadziej, częściej, najczęściej* itp., czym odróżnia go od innych prac w ramach omawianego nurtu. Podobną interpretację frekwencji wyekscerpowanych ze źródeł materiałowych jednostek językowych odnajdziemy również w prezentacjach wyników badań innych badaczy, by przywołać artykuły Danuty Bieńkowskiej i Elżbiety Umińskiej-Tytoń²⁵ czy też Magdaleny Hawrysz²⁶, odzwierciedlające wyniki poszukiwań badawczych prowadzonych na specyficznych zasobach materiałowych.

Nadmierne przywiązanie do liczb, bądź co bądź konceptualizujących system i jemu przyporządkowanych, poddane zostało krytyce, której wyraz odnajdujemy w opublikowanym w 2018 roku artykule *Badacz języka wobec triady: pisarz – tworzywo językowe – tekst* Kwiryny Handke²⁷, która – odwołując się do szeregu prac nad językiem pisarzy i ich dzieł, zamieszczonych w kolejnych tomach szczecińskich „Studiów Językoznawczych” – zwróciła uwagę na istotny aspekt analiz również i językowej kreacji świata w tekście literackim. Jest nim, najogólniej mówiąc, intencja pisarza – spreparowana przez pryzmat jego wiedzy, doświadczeń osobniczych, predyspozycji, upodobań i przeżyć, a nawet ułomności (jak dla przykładu agorafobia Bolesława Prusa) – pomijana w badaniach nad tekstem na rzecz jego zestawianych liczbowo, statystycznie i rangowo wykładników językowych (jednostek leksykalnych, semantycznych, frazeologicznych).

Analiza językowej kreacji świata w tekście literackim (również i publicystycznym) wykracza w wielu badaniach poza założenia i odniesienia *stricte* lingwistyczne, co wymaga tym samym wiedzy dodatkowej (którą nazwać możemy kontekstową), uwzględniającej dyktat osobowościowo-okolicznościowy pisarza – autora tekstu. Jak podkreśla Kwiryna Handke:

W tekstach literatury zawarty jest język narodowy w różnorodnej praktycznej realizacji, który ze swej istoty stanowi pole penetracji naukowej. Literaturoznawcy znacznie wcześniej wypracowali swoje koncepcje i metody w tej dziedzinie. Językoznawcy przez długie lata poszukiwali w tych tekstach określonych faktów i zjawisk językowych (fonetycznych, gramatycznych, słotwórczych, słownikowych), które z nich wyodrębniali, segregowali, klasyfikowali i opisywali według przyjętych zasad. [...] W efekcie uzyskiwano opisy faktów czy zjawisk językowych występujących w tekstach danego pisarza, a także – poprzez te teksty – ich występowanie w określonych

²⁵ Danuta Bieńkowska, Elżbieta Umińska-Tytoń, „Językowa kreacja miasta i jego mieszkańców w łódzkich tekstach folklorystycznych”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 14 (2015): 43–55.

²⁶ Magdalena Hawrysz, „Językowa kreacja wizerunków władców w średniopolskim piśmiennictwie historyograficznym – przyczynek do badań dyskursu tożsamościowego”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 14 (2015): 209–224.

²⁷ Kwiryna Handke, „Badacz języka wobec triady: pisarz – tworzywo językowe – tekst (studium warsztatowe)”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 17 (2018): 7–21.

epokach lub regionach. Stwarzało to dalsze możliwości badań historycznojęzykowych lub porównawczych²⁸.

Podejście *stricte* strukturalne – w wyniku którego lingwista, zapowiadający badanie z zakresu językowej kreacji świata, prezentuje wyniki liczbowe dotyczące budowy tekstu, z naciskiem na ekstensję wyekscerpowanych z materiału badawczego jednostek językowych (leksemów, ich form, wyrażeń, zwrotów, czasem wybranych tropów stylistycznych) – przybrać może formę odbiegającą od założonego metodologicznie celu analiz. Zwraçała i na to uwagę Kwiryna Handke, niejednokrotnie uczulając na potrzebę wnikliwej penetracji tekstu literackiego w synergii z wiedzą o jego autorze: „Tekst autorski jest obrazem żywego języka w indywidualnej praktycznej realizacji. Mieści w sobie przede wszystkim cechy osobowości twórcy, ale również sumę wiedzy i doświadczeń społecznej i narodowej wspólnoty, z której dany twórca się wywodzi i z którą się utożsamia”²⁹. W takiej ocenie, bezsprzecznie, istotną rolę odgrywają w badaniach aspekty psychiczne i psychologiczne zarówno twórcy tekstu, jak i jego hipotetycznego odbiorcy.

Nurt kognitywistyczny. Można założyć, że w wyniku poszukiwań złotego środka w badaniach nad językową kreacją świata wypreparował się nurt kognitywistyczny (antropocentrystyczny), który, bazując wciąż na założeniach metodologicznych zaproponowanych przez T. Skubalankę, odnosi się do rozszerzonej i doprecyzowanej definicji podstawowego tu pojęcia. Termin *językowa kreacja rzeczywistości* (postaci/świata), rozumieć można:

jako tworzenie w dziele literackim wizerunku kogoś i/lub czegoś przez jego autora, antropocentrycznie postrzegającego opisywaną, odtwarzaną i/lub tworzoną rzeczywistość, posiadającego właściwe mu, osobnicze zasoby słownikowe i umiejętności odpowiedniego stylistycznie ich wykorzystania. Wynikiem (efektem) tej językowej kreacji jest wytwór w postaci artystycznego dzieła (tekstu) literackiego, które dekodowane przez odbiorcę daje możliwość konceptualizacji przedstawionej tam rzeczywistości, zgodnie z jego możliwościami, naturalnymi predyspozycjami (jak wyobraźnia) oraz nabytymi umiejętnościami (jak przygotowanie językowe), a także zarejestrowanymi w pamięci doświadczeniami. Tak rozumiana językowa kreacja świata w zindywidualizowanej percepcji podlega konfrontacji z językowymi jego obrazami oraz funkcjonującymi kulturowo stereotypami³⁰.

²⁸ Tamże, 13.

²⁹ Tamże, 15.

³⁰ Po raz pierwszy takie ujęcie terminu *językowa kreacja świata* odnajdujemy w pracy: Elżbieta Skorupska-Raczyńska, *Kreacja ojca w powieściach nadniemeńskich Elizy Orzeszkowej (studium językowo-stylistyczne)* (Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe PWSZ, 2013), 22–23.

Oznacza to, że w procesie twórczym i odtwórczym tekstu istotną rolę odgrywają uwarunkowania osobowościowe, psychiczne i mentalne twórcy i odtwórcy, ich umiejętności, a także przeżycia wpływające na językowe wykreowanie świata w wizji twórcy i jego *re-kreowanie* w *re-wizji* odbiorcy.

W szeregu prac badawczych, których autorzy skłaniają się ku analizom językowej kreacji świata jako uwarunkowanej osobowościowym wpływem twórcy tekstu, odnajdujemy m.in. artykuły Izabeli Kęпки poświęcone utworom Jacka Kaczmarskiego (by przywołać takie, jak: *Gdy królewską godność zachowały tylko kamienne lwy...*, czyli o językowej kreacji lwa w piosenkach Jacka Kaczmarskiego; *Językowa kreacja psa i jej funkcje w poezji Jacka Kaczmarskiego*; „*Oto jest wilk wolny!*” – kreacja wilka jako symbolu wolności w poezji Jacka Kaczmarskiego³¹), czyli *de facto* poetyckim manifestem prowolnościowym. Podobnym założeniem I. Kęпка kieruje się również w wypadku analizy badawczej utworów prozatorskich, czego potwierdzeniem są jej artykuły o treści skupionej na powieściach *Śpiewaj ogrody* Pawła Huellego czy *Panienka z okienka* Deotymy³², czyli o różnym przyporządkowaniu stylowym i tematycznym. Spośród innych prac osadzonych w nurcie antropocentrycznym wypada przypomnieć monografię Wojciecha Kuski *Językowo-kulturowa kreacja rodziny w powieściach Wiesława Myślińskiego*³³, której autor poddał analizie dorobek prozatorski pisarza (sześć powieści: od debiutanckiego *Nagiego sadu* po *Ostatnie rozdanie*, wydanych w latach 1967–2013). Do nurtu tego możemy zaliczyć również prace transtekstowe, których przykładem jest publikacja Elizy Grzelakowej na temat językowej kreacji starości, opartej *stricte* na antropocentrycznym postrzeganiu rzeczywistości³⁴. Można założyć zatem, że poszukiwania rozwiązań metodologicznych pozwalających na wnikliwe badania językowej kreacji świata owocują kolejnymi rozwiązaniami, których

³¹ Izabela Kęпка, „*Gdy królewską godność zachowały tylko kamienne lwy...*, czyli o językowej kreacji lwa w piosenkach Jacka Kaczmarskiego”, *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 24 (2017), 2: 59–71; też, „*Językowa kreacja psa i jej funkcje w poezji Jacka Kaczmarskiego*”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 16 (2017): 135–148; też, „*Oto jest wilk wolny!* – kreacja wilka jako symbolu wolności w poezji Jacka Kaczmarskiego”, *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 17 (2018): 177–189.

³² Izabela Kęпка, „*A ja powiem: pierwsze miasto w świecie: Dancig – językowa kreacja przestrzeni społecznej XVII-wiecznego Gdańska w powieści Jadwigi Łuszczewskiej Panienka z okienka*”, w: *Językowy, literacki i kulturowy obraz Pomorza*, t. 4, red. Zenon Lica, Aneta Lica, Karolina Czemplik (Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018), 98–117; Izabela Kęпка, Lucyna Warda-Radys, „*Językowa kreacja Kaszubów w utworze Śpiewaj ogrody Pawła Huellego*”, *Język – Szkoła – Religia* 13 (2018), 2: 66–86. Por. tychże, „*Językowa kreacja gdańskich kamieniczek w powieści Deotymy Panienka z okienka*”, w: *Miasto – przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. Małgorzata Święcicka i Monika Peplińska (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2019), 525–537.

³³ Wojciech Kuska, *Językowo-kulturowa kreacja rodziny w powieściach Wiesława Myślińskiego* (Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża, 2020). Tu również obszerna literatura przedmiotu (wraz z wykazem artykułów autora monografii).

³⁴ Eliza Grzelakowa, „*Językowo-kulturowa kreacja starości*”, *Studia Europaea Gnesnensia* 13 (2016): 225–247.

autorzy odwołują się do aspektów kulturowych o różnym spektrum ich przyporządkowania³⁵.

Językowa kreacja świata w tekście, szczególnie artystycznym, jest istotnie uwarunkowana możliwościami i zamiarami twórczymi jego autora, tym samym jej analiza może być obciążona bądź dogłębną wiedzą na ich temat, bądź ogólnikowymi jedynie jej założeniami czy też nikłymi fragmentami. Nie powinno zatem dziwić dość swobodne podejście badaczy do podjętego zadania, czego sygnały odnajdziemy w publikowanych pracach, zgodnie z ilustrującą ten fakt wypowiedzią Moniki Kresy: „Terminy *językowa kreacja świata przedstawionego* i *językowa kreacja bohatera literackiego* mogą być rozumiane na różne sposoby. Badaczy analizujących wskazane zjawiska interesować bowiem może z jednej strony kreacja jako proces twórczy, z drugiej zaś – efekt tego procesu i jego odbiór”³⁶. Widzimy zatem w badaniach przestrzeń, którą językoznawca może dość dowolnie i zajmować, i wypełniać.

Istotnym aspektem w procesie analiz językowej kreacji rzeczywistości jest uwzględnienie w nich elementów językowego obrazu świata, który ze względu choćby na intencje autora analizowanego tekstu z jednej strony, a predyspozycje odbiorcy tekstu z drugiej, pozostaje w ścisłej czołówce wpływów na kształt i treść komunikacji. Bez względu na umiejscowienie metodologiczne na osi poszukiwań badawczych, analizując językową kreację świata, musimy uwzględnić elementy już utrwalone i językowo, i percepcyjnie jako „swoiste dla danego języka sposoby widzenia poszczególnych składników świata, panujących w nim hierarchii i akceptowanych przez społeczność językową wartości”³⁷. Oba pojęcia i zjawiska pozostają w ścisłej relacji ze sobą. Takie ukierunkowanie odczytujemy już w treści opublikowanego ponad ćwierć wieku temu artykułu Anny Pajdzińskiej i Ryszarda Tokarskiego pod znaczącym tytułem *Językowy obraz świata – konwencja i kreacja*³⁸, poświęconego znaczeniu słowa i jego zindywidualizowanym przeobrażeniom, widocznym szczególnie w tekstach artystycznych, niestandardowych i kreatywnych.

³⁵ Zob. Elżbieta Skorupska-Raczyńska, *Żydzi w powieściach współczesnych Elizy Orzeszkowej (studium językowo-kulturowe)* (Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża, 2022).

³⁶ Monika Kresa, „Nie tylko *koniec świata* – językowa kreacja Ryszarda Popiołka, bohatera serialu *Dom* w reż. Jana Łomnickiego”, w: *Seriale w kontekście kulturowym. Język, odbiór, interpretacja*, red. Monika Cichmińska, Alina Naruszewicz-Duchlińska, Piotr Przytuła (Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2017), 48.

³⁷ Ryszard Tokarski, „Słownictwo jako interpretacja świata”, w: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, red. Jerzy Bartmiński, t. 2 (Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1993), 358.

³⁸ Anna Pajdzińska, Ryszard Tokarski, „Językowy obraz świata konwencja i kreacja”, *Pamiętnik Literacki* 87 (1996), 4: 144–158.

Podsumowanie

Z dużą dozą prawdopodobieństwa badania nad językową kreacją świata w wypowiedziach literackich ogólnie, a w tekstach artystycznych szczególnie, wyrosły na bazie poszukiwań zainspirowanych ideą językoznawstwa otwartego według Antoniego Furdala. Za jego sprawą ten kierunek badań zaowocował bogactwem publikacji, o których zasobach czytamy w artykule Włodzimierza Wysoczańskiego *Językoznawstwo otwarte na przełomie XX i XXI wieku. Wybrane dziedziny*³⁹. Biorąc powyższe pod uwagę, nie sposób nie zadać pytania, czy konstruowanie paradygmatu badań w kontekście językoznawstwa otwartego ogółem, a w perspektywie językowej kreacji świata szczególnie, nie stało się swoistym poszukiwaniem złotego środka? Problem ten dotyczy nie tylko badań nad językową kreacją świata. Takie bowiem pojawiają się i na innych „terenach”, co sygnalizuje m.in. Justyna Winiarska w artykule poświęconym *de facto* kognitywizmowi:

Przyznanie, w obliczu kłopotów z jednoznacznym zdefiniowaniem języka, że jest on pewnym zespołem zjawisk, wprowadza napięcie w sam środek przedmiotu językoznawstwa i zmusza do poszukiwania pomocy innych nauk oraz ewentualnego ustalenia, które z badanych aspektów należą do lingwistyki, które sytuują się na jej pograniczu, a które poza granicami. Można też próbować przyjąć ze względów metodologicznych bądź ontologicznych (w sensie przekonań badacza, co do natury zjawiska) postawę izolującą się od pozostałych nauk i autonomizującą swój przedmiot. Ta droga wydaje się jednak mało obiecująca. Z kolei podejście heteronomiczne skutkuje we współczesnej lingwistyce siecią wzajemnie przecinających się (poniekąd sprzecznych) stanowisk. Opcja ta nieustannie ciąży ku innym naukom, wchodząc z nimi w interakcje, a jeśli nawet nie prowadzą one do konfliktów z sąsiadami, to owocują niekiedy gwałtownymi sporami wśród samych językoznawców⁴⁰.

Spór jednak z natury i obyczaju nie musi być zły⁴¹. Z dużym prawdopodobieństwem w wyniku takich rozważań i poszukiwań (złotego środka) możliwe jest wypracowanie rozwiązań dla nauki i języka najlepszych.

³⁹ Włodzimierz Wysoczański, „Językoznawstwo otwarte na przełomie XX i XXI wieku. Wybrane dziedziny”, *Rozprawy Komisji Językowej* 40 (2013): 3–38.

⁴⁰ Justyna Winiarska, „Kognitywizm – językoznawstwo otwarte?”, w: *Metodologie językoznawstwa. Od genu do dyskursu*, red. Piotr Stalmaszczyk (Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011), 30–31.

⁴¹ Wyraz *spór*, rejestrowany w polszczyźnie pisanej od XV w., oznaczający pierwotnie ‘sprzeczkę, konflikt’, niewiele później funkcjonował również jako ‘spieranie się, sprzeczką, dysputa’, czego potwierdzenie odnajdujemy w cytatach egzemplifikujących taką treść jednostki leksykalnej w XVI-wiecznym języku pisanym, wybranych z pism Łukasza Górnickiego: „Ani w tym sporu trzymać będę, żeby rozsądek mój miał być lepszy niż czyj inny”, czy Piotra Skargi: „Tu o żaden w nauce i religii spór nie szło”, bądź późniejszym, np. XIX-wiecznym, zgodnie ze słowami Władysława Syrokomli: „Staczać spory z wielbnymi magistry, lektory, doktory”. W rejestrującym leksykę XIX w. i wcześniejszą *Słowniku warszawskim* pod hasłem *spór* odnajdujemy również – jako kolejną – definicję poprzedzoną kwalifikatorami *fil[ozoficzny]*,

Ogląd prac poświęconych językowej kreacji świata (siłą rzeczy, a także z powodu ograniczeń edytorskich oparty na ich wyborze) sygnalizuje i rozrzut metodologiczny badań, i potrzebę poszukiwania rozwiązań, które zaowocują publikacją nie tylko potwierdzającą przyczynkarsko dla przykładu z jednej strony mistrzostwo stylistyczne pisarza, z drugiej bogactwo jego idiolektu, ale też wpływ na odbiorcę tekstu literackiego (artystycznego), zważywszy na szeroko pojęty kontekst tej twórczej i odtwórczej relacji. Bezspornie, bez względu na kierunki badań nad językową kreacją świata w tekście literackim, ich zakres, siłę i rozwój, podstawą tych poszukiwań, analiz i ocen pozostają pionierskie na tym polu prace T. Skubalanki.

Bibliografia

- Białokórska, Mirosława. „Stratyfikacja słownictwa z komponentem nazwy barwy złotej w lirykach Leopolda Staffa (część druga)”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 14 (2015): 25–41.
- Bieńkowska, Danuta, Elżbieta Umińska-Tytoń. „Językowa kreacja miasta i jego mieszkańców w łódzkich tekstach folklorystycznych”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 14 (2015): 43–55.
- Boryś, Wiesław. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005.
- Ciarkowska, Aleksandra. „Językowa kreacja dziecka w *Konopielce* Edwarda Redlińskiego”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 18 (2019): 31–41.
- Ciarkowska, Aleksandra. „Językowa kreacja ojca w *Nagim sadzie* Wiesława Myślińskiego”. *Rozprawy Komisji Językowej ŁTN* 57 (2019): 37–48.
- Furdal, Antoni. *Językoznawstwo otwarte*. Opole: Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1977.
- Gajda, Stanisław. „Stylistyka funkcjonalna, stylistyka pragmatyczna, stylistyka kognitywna”. W: *Polska genologia lingwistyczna*, red. Danuta Ostaszewska, Romuald Cudak, 143–149. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2008.
- Grzegorzczkova, Renata. „Jak rozumieć kreatywny charakter języka?”. W: *Kreowanie świata w tekstach*, red. Andrzej Maria Lewicki, Ryszard Tokarski, 13–24. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1995.
- Grzelakowa, Eliza. „Językowo-kulturowa kreacja starości”. *Studia Europaea Gnesnensia* 13 (2016): 225–247.
- Handke, Kwiryna. „Badacz języka wobec triady: pisarz – tworzywo językowe – tekst (studium warsztatowe)”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 17 (2018): 7–21.
- Hawrysz, Magdalena. „Językowa kreacja wizerunków władców w średniopolskim piśmiennictwie historiograficznym – przyczynek do badań dyskursu tożsamościowego”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 14 (2015): 209–224.

w *logice*, o treści ‘rozważanie argumentów za i przeciw przez dwie osoby różniące się w poglądach na dane założenie’, której autorem jest Henryk Struve (1840–1912), polski filozof i estetyk. Por. Wiesław Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2005), 570–571. Cytaty wykorzystane w przypisie przywołano za: *Słownik języka polskiego*, red. Jan Karłowicz, Adam Antoni Kryński, Władysław Niedźwiedzki, t. I–VIII (Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1900–1927); tu: t. VI, 341.

- Helman, Marta. „Językowa kreacja ubóstwa i zbytku w *Lalce* Bolesława Prusa”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 5 (2006), 81–97.
- Językowy obraz świata, red. Jerzy Bartmiński. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1990.
- Językoznawstwo strukturalne. Wybór tekstów, red. Halina Kurkowska, Adam Weinsberg. Warszawa: Wydawnictwo PWN 1979.
- Kęпка, Izabela. „*A ja powiem: pierwsze miasto w świecie: Dancig* – językowa kreacja przestrzeni społecznej XVII-wiecznego Gdańska w powieści Jadwigi Łuszczewskiej *Panienska z okienka*”. W: *Językowy, literacki i kulturowy obraz Pomorza*. T. 4, red. Zenon Lica, Aneta Lica, Karolina Czemplik, 98–117. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2018.
- Kęпка, Izabela. „*Gdy królewską godność zachowały tylko kamienne lwy...*, czyli o językowej kreacji lwa w piosenkach Jacka Kaczmarskiego”. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 24 (2017), 2: 59–71.
- Kęпка, Izabela. „Językowa kreacja nieba i piekła w *Tragedii o bogaczu i Łazarzu* z 1643 roku”. *Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza* 23 (2016), 1: 39–53.
- Kęпка, Izabela. „Językowa kreacja psa i jej funkcje w poezji Jacka Kaczmarskiego”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 16 (2017): 135–148.
- Kęпка, Izabela. „*Oto jest wilk wolny!* – kreacja wilka jako symbolu wolności w poezji Jacka Kaczmarskiego”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 17 (2018): 177–189.
- Kęпка, Izabela, Lucyna Warda-Radys. „Językowa kreacja gdańskich kamieniczek w powieści Deotymy *Panienska z okienka*”. W: *Miasto. Przestrzeń zróżnicowana językowo, kulturowo i społecznie*, red. Małgorzata Świącicka i Monika Peplińska, 525–537. Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2019.
- Kęпка, Izabela, Lucyna Warda-Radys. „Językowa kreacja Kaszubów w utworze *Śpiwaj ogrody* Pawła Huellego”. W: *Język – Szkoła – Religia* 13 (2018), 2: 66–86.
- Kopaliński, Władysław. *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1995.
- Kresa, Monika. „Nie tylko koniec świata – językowa kreacja Ryszarda Popiołka, bohatera serialu *Dom* w reż. Jana Łomnickiego”. W: *Seriale w kontekście kulturowym. Język, odbiór, interpretacja*, red. Monika Cichmińska, Alina Naruszewicz-Duchlińska, Piotr Przytuła, 48–59. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2017.
- Książek-Bryłowa, Władysława, Barbara Lipniacka. „Językowy obraz wroga w *Ogniem i mieczem* Henryka Sienkiewicza”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 1 (2002): 151–176.
- Kuska, Wojciech. *Językowo-kulturowa kreacja rodziny w powieściach Wiesława Myślińskiego*. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża, 2020.
- Machnicka Violetta. „Językowa kreacja koncertu skrzypcowego w bajce Igora Sikirzyckiego *O komarzu i orkiestrze*”. *Ogród: materiały naukowe Warszawskiego Koła Polonistów* 30 (2017), 1/4: 341–357.
- Mariak, Leonarda. *Obraz Boga w Krzyżakach Henryka Sienkiewicza*. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, 5 (2006): 127–148.
- Mariak, Leonarda. „Językowa kreacja miłości w *Krzyżakach* Henryka Sienkiewicza”. *Slavia Occidentalis* 65 (2008): 55–76.
- Modrzejewska, Róża. „Językowa kreacja świata starego Szlangbauma w *Lalce* Bolesława Prusa”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 12 (2013): 107–120.
- Pajdzińska, Anna, Ryszard Tokarski. „Językowy obraz świata – konwencja i kreacja”. *Pamiętnik Literacki* 87 (1996), 4: 144–158.
- Pietrzak, Magdalena. *Językowe środki kreowania postaci w twórczości historycznej Henryka Sienkiewicza*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2004.

- Rychter, Joanna. *Językowa kreacja barw w poezji Marii Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2014.
- Rychter, Joanna. *Językowa kreacja przyrody nieożywionej w utworach poetyckich Juliusza Słowackiego*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2009.
- Seniów, Adriana. *Językowa kreacja świata kobiet w wybranych powieściach Elizy Orzeszkowej*. Szczecin: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego, 2011.
- Skorupska-Raczyńska, Elżbieta. „Funkcja barw w językowej kreacji wybranych postaci w *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej”. W: *Twórczość Elizy Orzeszkowej*, red. Krzysztof Stępnik, 93–107. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.
- Skorupska-Raczyńska, Elżbieta. „Językowa kreacja lasu w *Nad Niemnem* Elizy Orzeszkowej”. *Zeszyty Naukowe PWSZ* 1 (2006): 137–146.
- Skorupska-Raczyńska, Elżbieta. *Językowa kreacja świata w utworach Elizy Orzeszkowej (wybrane zagadnienia)*. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża, 2016.
- Skorupska-Raczyńska, Elżbieta. *Kreacja ojca w powieściach nadniemeńskich Elizy Orzeszkowej (studium językowo-stylistyczne)*. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe PWSZ, 2013.
- Skorupska-Raczyńska, Elżbieta. *Żydzi w powieściach współczesnych Elizy Orzeszkowej (studium językowo-kulturowe)*. Gorzów Wielkopolski: Wydawnictwo Naukowe Akademii im. Jakuba z Paradyża, 2022.
- Skubalanka, Teresa. „Językowa kreacja Jacka Soplicy (księdza Robaka)”. W: tejsze, *Mickiewicz, Słowacki, Norwid. Studia nad językiem i stylem*, 20–33. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1997.
- Skubalanka, Teresa. *Podstawy analizy stylistycznej. Rozważania o metodzie*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2001.
- Słownik języka polskiego*, red. Jan Karłowicz, Adam Antonii Kryński, Witold Niedźwiedzki. T. I–VIII. Warszawa: Wydawnictwo Kasy im. Mianowskiego, 1900–1927.
- Szczaus, Agnieszka. „Językowa kreacja wierzeń Prusów w powieści ks. Stanisława Kujota *Pierwsze nawrócenie Prusaków (1877–1878)*”. *Prace Filologiczne* 73 (2019): 395–412.
- Szlachta, Agnieszka. „Funkcja barw w powieści *Bambino* Ingi Iwasiów”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, 13 (2014): 275–286.
- Tabakowska, Elżbieta. *Gramatyka i obrazowanie. Wprowadzenie do językoznawstwa kognitywnego*. Kraków: Polska Akademia Nauk, 1995.
- Tatariewicz, Władysław. *Historia filozofii*. T. 1. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
- Tokarski, Ryszard. „Słownictwo jako interpretacja świata”. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, red. Jerzy Bartmiński. T. 2, 335–362. Wrocław: Wiedza o Kulturze, 1993.
- Winiarska, Justyna. „Kognitywizm – językoznawstwo otwarte?”. W: *Metodologie językoznawstwa. Od genu do dyskursu*, red. Piotr Stalmaszczyk, 27–48. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2011.
- Wysoczański, Włodzimierz. „Językoznawstwo otwarte na przełomie XX i XXI wieku. Wybrane dzieziny”. *Rozprawy Komisji Językowej* 40 (2013): 3–38.

Kierunki badań nad językową kreacją świata w tekście literackim – w poszukiwaniu złotego środka?

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza rozwoju badań nad językową kreacją świata w tekście artystycznym, zaliczanym do liryki bądź epiki, oraz próba wskazania kierunków badawczej ewolucji na podstawie treści publikacji, założonych w nich i zastosowanych rozwiązań metodologicznych oraz osiągniętych efektów. Analizie w niniejszej próbie poddano zarówno teksty (artykuły, monografie) ze wskazanym w tytule – pod hasłem *językowa kreacja świata* – zakresem badawczych poszukiwań, jak i takie, których tytułowy zapis o zmodyfikowanej treści oraz cele zapowiadają interesujące nas badania. Analiza ponad trzydziestu wyekscerpowanych publikacji, ich podobieństw metodologicznych i różnic, pozwoliła na wskazanie trzech obecnie nurtów badań: *tekstowo-stylistycznego, strukturalno-semantycznego oraz kognitywistycznego*.

Lines of research on linguistic creation of the world in a literary text – in search of the golden mean?

Summary

The aim of the paper is to analyse the development of research on linguistic creation of the world in artistic writing, both in poetry and prose, and to attempt to show the lines of research evolution on the basis of research papers, their methodologies and achieved results. The research material consists of both texts (articles and monographs) that indicate its scope by using the phrase linguistic creation of the world in their titles as well as those whose modified title and goals suggest that they are of interest to the current study. The analysis of more than 30 selected publications and their methodological similarities and differences, allows to distinguish between three current lines of research, i.e. textual-stylistic, structural-semantic and cognitive.

Cytowanie

Skorupska-Raczyńska, Elżbieta. „Kierunki badań nad językową kreacją świata w tekście literackim – w poszukiwaniu złotego środka?”. *Studia Językoznawcze. Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny* 22 (2023): 95–109. DOI: 10.18276/sj.2023.22-08.

